

Kracht van de Via Dolorosa

Simone Florell - #4.2

Intergenerationeel onderzoek naar *resilient vulnerability* bij drie generaties Holocaustoverlevenden

Masterthesis Humanistiek

Universiteit voor Humanistiek

Janique van Schaijk

1021842

7 oktober 2021

Nijmegen

Begeleider

Dr. Renske Kruizinga

Meelezer

Dr. Nicole Immler

Examinator

Dr. Wike Seekles

Aantal woorden: 25084

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	5
<i>Samenvatting</i>	6
<i>Inleiding</i>	7
<i>Probleemstelling</i>	9
<i>Onderzoeksvraag & deelvragen</i>	9
<i>Onderzoeks- en handelingsdoel en relevantie</i>	11
<i>Humanistische relevantie</i>	12
<i>Theoretisch kader</i>	14
<i>Trauma</i>	14
<i>Trauma bij Holocaustoverlevenden</i>	16
<i>Trauma transmissie</i>	19
<i>Resilience</i>	23
<i>Vulnerability</i>	26
<i>Onderzoeksmethode</i>	29
<i>Dataverzameling</i>	29
<i>Onderzoekspopulatie</i>	30
<i>Analysemethode</i>	30
<i>Resultaten</i>	32
<i>I: Resilience en vulnerability in interactie binnen politieke- en maatschappelijke aspecten</i>	34
Betekenissen van Duitsers en Duitsland.....	34
Betekenissen van Israël	37
<i>II: Resilience en vulnerability in interactie binnen religieuze- en levensbeschouwelijke aspecten</i> ..	40
Betekenisvolle overtuigingen	40
<i>III: Resilience en vulnerability in interactie binnen de familie</i>	44
Betekenissen van familie en het voortzetten van de familielijn	44
Betekenissen van de Joodse identiteit	49
Betekenissen van overlevenden als voorbeeldfiguur.....	53
<i>Discussie</i>	56
<i>Tijd</i>	56
<i>Joods zijn</i>	59
<i>Belonging</i>	60
<i>Reflectie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek</i>	63
<i>Conclusie</i>	65

<i>Literatuur</i>	69
<i>Bijlage 1 – Codeerschema’s</i>	73
<i>Bijlage 2 – Transgenerational Trauma Transmission and Resilience Study of the Holocaust</i>	76
<i>Bijlage 3 – Interviewguide, methode en topiclist</i>	78

Voorwoord

Voor u ligt de masterthesis waar ik mijn vier jaar durende studie aan de Universiteit voor Humanistiek mee afsluit. Ik kwam naar de universiteit met ideeën over wat ik vooral niet wilde in mijn toekomstige werkzame leven, überhaupt in mijn leven, en sluit met deze masterthesis deze tijd af met nieuwe, prille en diepgegronde ideeën over wat ik wel zou willen. Ik durf met zekerheid te zeggen dat ik enkel tot deze ideeën ben gekomen door de talloze gesprekken met mensen die ik heb ontmoet op de universiteit en tijdens mijn stage. De gesprekken over deze masterthesis die ik afgelopen maanden heb gevoerd met deze mensen, met mezelf en de respondenten zijn daar bij uitstek belangrijk in geweest. De verhalen van al deze mensen, of ik ze nou zelf heb gesproken of hun verhalen heb mogen lezen, hebben mij uit mezelf getrokken, me geconfronteerd en verrijkt. Waarvoor oneindige dank.

In het bijzonder wil ik Mickey bedanken. Een idee dat ik wel had toen ik naar de universiteit kwam was dat ik deze studie voor mezelf ging doen, en serieus ging studeren op het niveau waar ik al jarenlang naartoe had gestreefd. Hoewel ik dit idee heb nageleefd is het diploma dat hieruit zal voortkomen niet het meest waardevolle waarmee ik de universiteit verlaat. Dat is de vriendschap met jou, de herinnering aan onze tijd op de UvH en het vooruitzicht van nog velen jaren waarvan ik zeker weet dat we in elkaars leven blijven. Voor iemand die vaak sceptisch en wantrouwend is naar de toekomst, heb ik bijzonder veel zin en vertrouwen in de toekomst met jou als vriendin en collega geestelijk verzorger aan mijn zijde. Je hebt me met jou bombastische en warme karakter thuis laten voelen op de UvH en vooral in jouw leven.

Ook wil ik mijn dank uitspreken naar Renske, die altijd even tactvol en bemoedigend was in haar begeleiding. Je scherpe blik en enthousiasme die de opmerkingen in de kantlijn van mijn documenten vulde, hebben mij door mijn vaak onleesbare lappen teksten heen geholpen. Nicole, ik wil jou bedanken voor het delen van je enorme kennis over het onderwerp waar ik mijn scriptie over mocht schrijven. Vanuit deze kennis en de toewijding aan je werk heb je mij zonder twijfel in het laatste jaar van de master meer geleerd over onderzoek dan tijdens mijn hele tijd aan de UvH.

Samenvatting

In het wetenschappelijk discours, en specifiek binnen Holocaust Studies op internationaal niveau, heeft de nadruk in onderzoek naar trauma lang gelegen op *vulnerability*. *Vulnerability* wordt in literatuur van menswetenschappen in brede zin, vaak geplaatst in relatie tot *resilience* en vice versa. Waar naar *vulnerability* verwezen wordt als menselijke zwakte en onvermogen, wordt naar *resilience* verwezen als gewenste eigenschap. Zo worden *resilience* en *vulnerability* vaak tegenover elkaar gesteld, terwijl de samenhang hiertussen even complex is als de levens waarbinnen beiden tot stand komen. Hoewel onderzoek steeds meer aandacht heeft voor *resilience*, blijft de existentiële benadering van *resilience* als proces van betekenisgeving onderbelicht. Ook worden culturele contexten die bepalend zijn voor de normatieve kaders waar trauma, *resilience* en *vulnerability* in geduid worden, vaak buiten beschouwing gelaten terwijl dit grote invloed heeft op processen van betekenisgeving.

Dit onderzoek vertrekt vanuit een existentieel, intergenerationeel perspectief en kijkt naar de interactie tussen ervaringen van *resilience* en *vulnerability*. De onderzoeksvraag: *hoe wordt resilient vulnerability als proces van existentiële betekenis zichtbaar in de narratieven van Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?* staat centraal. Narratieven van Joods-Nederlandse overlevenden van de Holocaust, hun kinderen en kleinkinderen dienen als data, die volgens narratieve en fenomenologische methoden geanalyseerd is. De analyse van de interactie tussen *resilience* en *vulnerability* heeft de processen van betekenisgeving blootgelegd. Betekenissen van de respondenten bemiddelen ervaringen van *resilience* en *vulnerability* tot een geheel. Ofwel tot *resilient vulnerability*, een door Kidron (et al., 2019) reeds geïntroduceerd concept dat existentiële en culturele dimensies betreft in het verbinden van ervaringen van *resilience* en *vulnerability*.

Opvallend inzicht uit dit masteronderzoek is dat voor overlevenden en hun kinderen, de betekenissen vanuit het oorlogsverleden, meer ervaringen van *vulnerability* tot stand brengen dan bij hun kleinkinderen. Kleinkinderen halen ook ervaringen van *resilience* uit het oorlogsverleden. Zij zien hun grootouder als voorbeeldfiguur, een gids die leidend is in tijden van tegenspoed. Hoe verder een generatie af komt te staan van de Holocaust als gebeurtenis in de tijd, hoe meer transformatie de ervaringen van *resilience* en *vulnerability* ondergaan. De minderheidspositie van Joden in Nederland is van grote invloed op hoe respondenten zich thuis weten in de wereld. Vervolgonderzoek naar de oriëntatie in tijd en ruimte in relatie tot *resilient vulnerability*, wordt aanbevolen om uitspraak te doen over de invloed van intergenerationele overdracht op individuele en collectieve processen van betekenisgeving.

Inleiding

Hoe is het mogelijk dat sommige mensen en relaties in staat zijn tegenslag en crises te overkomen, terwijl anderen een lange worsteling ondergaan en sommigen er zelfs onder bezwijken? Deze vraag staat centraal in onderzoek naar *resilience* in relatie tot *vulnerability* en trauma (Walsh, 2003, p.49). In het bijzonder bij internationaal onderzoek vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines naar overlevenden van de Holocaust. Hierbij worden overlevenden (de eerste generatie, ofwel G1) van de Holocaust, hun kinderen (de tweede generatie, ofwel G2) en kleinkinderen (de derde generatie, ofwel G3) betrokken. Mogelijk overdraagbare effecten van de Holocaust '*Holocaust Trauma Transmission*', waaronder trauma en *vulnerability* en in toenemende mate *resilience*, worden bij deze groep onderzocht. Een recent overzicht van Natan Kellermann (2019), klinisch psycholoog en expert in het onderzoeksveld van Holocaust trauma, psychodrama en sociodrama, biedt een kritisch perspectief op de laatste zeventig jaar onderzoek naar Holocaust trauma. Onderzoek naar Holocaust trauma is ingegeven door verschillende wetenschappelijke discoursen. De verschuiving is begonnen vanuit de klinische benadering vanaf de jaren zestig, naar de psychosociale benadering in de jaren negentig en de neurobiologische benadering vanaf 2010 tot nu. Vanuit deze benaderingen worden verschillende variabelen blootgelegd die trauma overdracht potentieel beïnvloeden (Kellermann, 2019, pp.2-4). Nakomelingen van Holocaustoverlevenden werden lange tijd beschouwd als kwetsbaar of veerkrachtig. Nieuwe inzichten laten zien dat nakomelingen zowel kwetsbaar als veerkrachtig tegelijkertijd kunnen zijn. Kellermann noemt dit een paradoxaal naast elkaar bestaan van twee tegengestelden (p.5). Hij stelt hierbij de volgende vraag: 'hoe kan het dat G2 zo goed functioneert terwijl zij kampten met emotionele stress?'. Een voorlopig antwoord op deze vraag vindt Kellermann binnen het bio-psycho-sociale kader. Vanuit dit kader wijst hij erop dat nakomelingen in meer of mindere mate biologisch vatbaar zijn voor kwetsbaarheid vanuit overgedragen trauma in samenhang met hoe accommoderend de omgeving hierin is (p.2). Deze accommoderende omgeving betreft in hoeverre de sociale en culturele omgeving op micro- meso- en macroniveau steunend is.

Een andere stem die reeds zijn intrede heeft gedaan in het debat over de potentiële overdracht van Holocaust trauma, is die van onderzoek vanuit het levensloopperspectief. Dit perspectief geeft een ander voorlopig antwoord op de hierboven gestelde vraag over de gelijktijdige aanwezigheid van kwetsbaarheid en veerkracht bij nakomelingen. Klinisch psycholoog Dov Shmotkin (et al., 2019) onderzoekt binnen het levensloopperspectief het

proces van ouder worden bij G1 in de brede familiecontext waarin ook G2 en G3 worden meegenomen. Dit voegt een intergenerationeel component toe aan het debat waarin G3 volgens Shmotkin niet meer weg te denken is (p.18). Shmotkin concludeert dat het samenspel tussen *resilience* en *vulnerability* dat Holocaustoverlevenden ervaren in relatie tot hun trauma, wordt doorgegeven aan de gehele familie. Naarmate G1 ouder wordt ontstaat er ruimte voor nieuwe omgangsvormen met het overgedragen trauma bij henzelf, G2 en G3 met betrekking tot *resilience* en *vulnerability*. Een intergenerationeel framework kan inzicht bieden in de ingewikkelde balans tussen *resilience* en *vulnerability* en in de lange termijneffecten van *massive trauma* (p.18).

Een andere vooraanstaande stem in het debat van potentiële overdraagbaarheid van Holocaust trauma, is die van antropologe Carol Kidron. Zij focust zich in haar etnografische onderzoek op nakomelingen van genocide waaronder de Holocaust. Recent fenomenologisch onderzoek van Kidron met Dan Kotliar en Laurence Kirmayer (2019) naar overdraagbare effecten van de Holocaust bij Joods-Israëliische G2, geeft een nieuw perspectief op *vulnerability* en *resilience*. In dit onderzoek geeft Kidron gehoor aan Pedersen's (et al., 2015, in Kidron et al., 2019, p.2) oproep voor meer onderzoek van alledaagse, geleefde ervaringen om de interactie tussen beschermende factoren, tegenspoed en risico voortkomend uit trauma en *resilience* bloot te leggen. Dit onderzoek leidde tot het nieuwe concept '*resilient vulnerability*' dat de statische scheiding tussen *vulnerability* en *resilience* als effecten van de Holocaust doorbreekt, door dit als verweven existentieel proces van betekenisgeving te bekijken. "*Resilient vulnerability aims to capture the way the two processes reinforce each other, while underscoring the experience of an enduring vulnerability that is qualified by its contribution to resilience*" (p.7). Hierbij is onderzocht hoe betekenissen die cultureel ingegeven zijn de ervaring van *vulnerability* en *resilience* bemiddelen (p.3). De aspecten waarbij deze culturele betekenissen bleken te gelden in dit onderzoek zijn religie, kosmologie en politiek. Vanuit het concept *resilient vulnerability* bekritiseert Kidron uitkomsten uit eerder psychosociaal en neurobiologisch onderzoek. Een eerste kritiek van Kidron op beide onderzoeksvelden is dat deze *resilience* en *vulnerability* als gescheiden effecten hebben bekeken, of hebben gekeken naar de relatie tussen beiden zonder mogelijk nieuwe vormen te definiëren. Hierdoor wordt de eerder beschreven paradox in stand gehouden. Men kan zich afvragen of het scheiden van processen van *resilience* en *vulnerability* de geleefde ervaring en veranderlijke essentie van de mens niet tekortdoet. *Vulnerability* en *resilience* hebben immers een net zo complexe samenhang als de levens waarbinnen ze tot uiting komen. Een tweede kritiek is dat *resilience* binnen het gezondheidsparadigma vaak geïnterpreteerd wordt binnen

een specifieke culturele context, gebonden aan normatieve opvattingen van ziekte en gezondheid. Dit beperkt *resilience* tot klinische en psychologische paradigma's die voorbij dreigen te aan *resilience* in zijn existentiële essentie. *Resilience* opgevat als existentieel proces van zingeving betreft volgens Schuhmann en Van der Geugten (2017) een oriëntatie op het goede waarbij betekenis in omgang met tegenspoed centraal staat (p.528). De dimensie van zingeving onderbelicht laten in het onderzoek naar *resilience*, doet volgens hen in navolging van Viktor Frankl geen recht aan de mens als betekenis gevend wezen met zijn vermogen om tot zin te komen in een schrijnende situatie zoals de Holocaust (Frankl, 1959, p.112).

Probleemstelling

Tot dusverre heeft onderzoek naar de effecten van de Holocaust zich voornamelijk gericht op trauma en *vulnerability*. Hoewel *resilience* een steeds grotere rol hierin speelt, is de gehanteerde definitie vaak beperkt tot het gezondheidsparadigma. Hierdoor blijft existentiële betekenis als wezenlijk onderdeel van het komen tot *resilience* onderbelicht. Ook wordt *resilience* in Holocaust studies veelal tegenover *vulnerability* gesteld als effect van de Holocaust. Onderzoek toont echter aan dat *resilience* en *vulnerability* juist interacteren in het proces van betekenisgeving (Kidron et al., 2019, p.1). Daarbij is het van belang om meer aandacht te hebben voor het interpretatieve proces dat deze twee concepten verbindt. Om de normatieve processen van “*becoming*” *resilient* te begrijpen is het noodzakelijk meer onderzoek te doen naar hoe culturele betekeniswerelden de ervaringen van *vulnerability* en *resilience* bemiddelen (Kidron et al., 2019). Daarnaast is het vanuit een intergenerationeel perspectief van belang alle generaties die voortkomen uit de overlevenden te betrekken in onderzoek naar *resilience* en *vulnerability*, gezien zij allen worden geraakt worden door het Holocaustverleden (Shmotkin et al., 2019). Kidron's onderzoek richt zich enkel tot de tweede generatie waardoor vanuit het de intergenerationele perspectief weinig bekend is over *resilient vulnerability*. Kortom is binnen intergenerationeel onderzoek naar effecten van de Holocaust bij drie generaties Holocaustoverlevenden weinig bekend over *resilient vulnerability* als proces van existentiële betekenis.

Onderzoeksvraag & deelvragen

In aansluiting bij Kidron's oproep wordt in deze masterthesis onderzocht hoe *resilient vulnerability* tot stand komt bij Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen. Hierbij wordt gekeken naar hoe de betekenissen die worden toegekend aan

ervaringen van *resilience* en *vulnerability*, beïnvloed worden door de Nederlandse culturele context. Dit in navolging van het intergenerationele onderzoeksproject *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*¹ bij Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, onder leiding van Nicole Immler en Carmen Schuhmann. Data² van dit onderzoeksproject wordt in deze masterthesis op narratieve en fenomenologische wijze onderzocht.

De onderzoeksvraag die centraal staat is: *hoe wordt resilient vulnerability als proces van existentiële betekenis zichtbaar in de narratieven van Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?*

De onderzoeksvraag wordt onderzocht aan de hand van de volgende drie deelvragen:

- I. Hoe interacteren *resilience* en *vulnerability* in de narratieven van de drie generaties binnen politieke en- maatschappelijke aspecten?
- I. Hoe interacteren *resilience* en *vulnerability* in de narratieven van de drie generaties binnen religieuze en- levensbeschouwelijke aspecten?
- III. Hoe interacteren *resilience* en *vulnerability* in de narratieven van de drie generaties binnen aspecten eigen aan de Joods-Nederlandse context?

Binnen de Joods-Israëliëse context is Kidron (et al., 2019) het concept *resilient vulnerability* op het spoor gekomen via de aspecten: religie, kosmologie en politiek. Hierin komen socio-morele en politieke waarden en overtuigingen naar voren die van belang zijn in het toekennen van betekenis aan ervaringen van *resilience* en *vulnerability*. Een voorbeeld hiervan is hoe de betekenis van het Jodendom de ervaringen van *vulnerability* en *resilience* bemiddelt die respondenten hebben in hun ‘taak’ hun familieverhaal actief te herinneren. “*Filial responsibility to the memory of one’s parents and ancestors is of special importance, deeply embedded in Jewish cosmology and praxis*” (Kidron et al., 2019, p.5). Respondenten ervaren individuele en emotionele belasting en verantwoordelijkheid aan deze taak. Tegelijkertijd ervaren zij veerkracht vanuit de collectieve morele missie die het voor hen betreft als deel van een familie en het Joodse volk.

Hoewel het niet met zekerheid te zeggen is dat religieuze, kosmologische en politieke

¹ Zie bijlage 2 voor de inhoudelijke beschrijving van dit onderzoeksproject.

² Schuhmann, C., & Immler, N. (2018): *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*. DANS. Geraadpleegd op 5 april 2021, van <https://doi.org/10.17026/dans-223-85xc>.

aspecten ook van belang zijn voor de respondenten van dit onderzoek, zijn vergelijkbare aspecten wel aan de orde gekomen door de methode van interviewen. De eerste twee deelvragen gaan daarom in op deze aspecten. De derde deelvraag laat ruimte voor aspecten die uit de data van belang blijken voor de respondenten binnen hun specifieke context.

Onderzoeks- en handelingsdoel en relevantie

Het onderzoeksdoel betreft bijdragen aan begrip van *resilient vulnerability* bij drie generaties Holocaustoverlevenden binnen de Joods-Nederlandse context. Onderzoek hiernaar is wetenschappelijk relevant doordat het bijdraagt aan de geringe kennis van het concept *resilient vulnerability* binnen de wetenschap, en Holocaust studies in het bijzonder. Het verbreed de kennis van het concept dat enkel onderzocht is binnen de Joods-Israëliëse context naar de Joods-Nederlandse context. Door het concept binnen drie generaties te onderzoeken wordt het intergenerationeel perspectief in acht genomen. Beide vormen van kennisverbreding zijn van belang om een beter beeld te krijgen van *resilient vulnerability* binnen de culturele en geografische diversiteit van Joodse gezinnen. Ook met het oog op toekomstige nakomelingen is meer kennis van *resilient vulnerability* van belang om hun ervaring met het Holocaustverleden niet te polariseren in *resilient* en *vulnerable*.

Het handelingsdoel betreft bijdragen aan professionele begeleiding in processen van *resilient vulnerability* vanuit existentiële betekenis. Trauma en *resilience* zijn niet enkel binnen Holocaust studies een belangrijk onderwerp. In een wereld waar genocide en oorlog een constante realiteit blijft, is het begrijpen van het (psychologisch) effect op overlevenden van *mass trauma* op de lange termijn van blijvend belang (Békés, Perry & Starrs, 2020; Van IJzendoorn, 2002, p.9). De door mensen veroorzaakte tragedie van oorlogen en gewapende conflicten ontnemen de mensen die hieraan blootgesteld zijn de kans om in een vanzelfsprekende en veilige omgeving te leven (Schauer, Jongedijk & Kaiser, 2014). Door de psychologische en lichamelijke schade die trauma kan toebrengen aan het brein van sommige slachtoffers, zijn potentiële generatie overschrijdende ‘littekens’ een veelvoorkomend onderzoeksonderwerp (p.81). Daarom is het blootleggen van manieren waarop *resilience* tot stand komt van cruciaal belang. Dit onderzoek richt zich op diverse groepen waaronder overlevenden van genocide, mensen die gevlucht zijn voor oorlog, getuigen van terroristische aanslagen en militairen waarbij sprake is van *moral injury*. In onderzoek bij deze groepen kan kennis over *resilient vulnerability* bijdragen aan het verstaan van *resilience* en *vulnerability*

als geïntegreerd proces van existentiële betekenis in de geleefde werkelijkheid. Daarnaast kan kennis van *resilient vulnerability* op maatschappelijk niveau ingezet worden door professionals die mensen begeleiden bij existentiële betekenisgeving. Dit is interessant voor geestelijk verzorgers, experts op het gebied van begeleiding bij morele oriëntatie en bij existentiële betekenisgeving in het komen tot *resilience* (Van Praag, 1997, p.10; Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p.533). Geestelijk verzorgers begeleiden mensen in verschillende domeinen van de samenleving zoals de geïnstitutionaliseerde- en eerstelijnszorg, Justitie en Defensie. Geestelijk verzorgers hebben zo een breed bereik. Het is daarom noodzakelijk dat geestelijk verzorgers kennis hebben van *resilience* als existentiële vorm van betekenisgeving en de ontwikkeling hiervan bij verschillende doelgroepen en generaties.

Humanistische relevantie

Binnen onderzoek aan de Universiteit van Humanistiek staat de volgende vraag centraal: hoe optimaliseren we de mogelijkheden voor mensen om een waardig en betekenisvol leven te leiden in een rechtvaardige en zorgzame samenleving?³. Dit masteronderzoek sluit hierbij aan door te onderzoeken hoe processen van betekenisgeving tot stand komen bij Holocaustoverlevenden die extreme mate van onrechtvaardigheid en tegenspoed hebben ervaren, en hoe die processen tot stand komen bij hun nakomelingen. Hierbij wordt de invloed van de Nederlandse culturele context onderzocht. Deze kennis kan bijdragen aan humanisering van de samenleving. Humanisering richt zich namelijk op het blootleggen van sociale, culturele en politieke structuren en praktijken die meer of minder rechtvaardig en zorgzaam kunnen zijn, om deze vervolgens te kunnen verbeteren⁴. Daarnaast is kennis van betekenisgevingsprocessen waardevol voor humanistisch geestelijk verzorgers die mensen ondersteunen in het leiden van een waardig en betekenisvol leven. Het begrip *resilient vulnerability* kan behulpzaam zijn in deze begeleiding omdat het de mens in zijn veelzijdigheid benaderd. Door zowel de kwetsbare als veerkrachtige kanten van de mens te betrekken in het komen tot betekenis wordt recht gedaan aan de complexiteit van het leven zelf. Zo kan voorkomen worden dat humanistisch geestelijk verzorgers polariserend werken en enkel op kwetsbaarheid of veerkracht focussen in hun begeleiding. Geestelijk verzorgers zouden hierbij gebruik kunnen maken van de narratieve en levenslijn methode (Hartog et al.,

³ Universiteit voor Humanistiek. (z.d.). *Onderzoek aan de UvH*. Geraadpleegd op 2 september 2021, van <https://www.uvh.nl/onderzoek/onderzoek-aan-de-uvh>.

⁴ Universiteit voor Humanistiek. (z.d.). *Humanisme als inspiratiebron*. Geraadpleegd op 2 september 2021, van <https://www.uvh.nl/onderzoek/onderzoek-aan-de-uvh/humanisme-als-inspiratiebron>.

2020), die de hele levenslijn betreft in het begeleidingsgesprek. Individuele begeleiding door een geestelijk verzorger dient zich binnen de humanistische traditie immers te richten op de hele mens (Van Praag, 1953, p.24), en de mens niet zien als enkel kwetsbaar óf veerkrachtig.

Theoretisch kader

In dit hoofdstuk worden de belangrijke concepten in dit onderzoek, te weten trauma, trauma transmissie, *resilience* en *vulnerability* getheoretiseerd. Deze theoretisering vormt het raamwerk waarbinnen dit onderzoek uitgevoerd en geduid wordt. Ook worden de concepten geplaatst binnen eerder internationaal en Nederlands onderzoek naar Holocaustoverlevenden en hun nakomelingen.

Trauma

Wanneer een ervaring die kwetsbaarheid teweegbrengt impactvol is, kan dit trauma veroorzaken. Een ‘traumatische gebeurtenis’ of ‘trauma’ verwijst op zichzelf naar verstoringen van het psychologische welzijn van het individu (Olick, 2016, p.315). Volgens Schauer (et al., 2014) wordt traumatisering gekenmerkt door “excessieve en ongecontroleerde zintuiglijk- waarneembare herinneringsrepresentaties van de traumatische gebeurtenis, die gepaard gaan met gefragmenteerde verbale, autobiografische contextinformatie” (p.88). Mensen met een trauma zijn vaak niet vermogend een samenhangend overzicht te maken van gebeurtenissen in hun leven, inclusief de traumatische gebeurtenis(sen). Daarnaast hebben zij moeite om impulsen, lichamelijke gewaarwordingen en ervaringen binnen de context van hun biografie tot een samenhangend geheel te brengen (Schauer et al., 2014, p.88). Ook op intermenselijk niveau is trauma impactvol. Traumatische gebeurtenissen tasten fundamentele menselijke relaties aan, doordat ze inbreuk maken op familie-, vriendschaps-, liefdes-, en gemeenschapsbanden (Herman, 1992, p.75). Dit kan ernstige schade toebrengen aan de structuur van het zelf dat in relatie met anderen in stand gehouden en gevormd wordt. In de jaren tachtig werd de psychopathologische term *Post Traumatic Stress Disorder* (PTSD) geïntroduceerd binnen de DSM-classificatie en het psychopathologische discours als belangrijke en veelvoorkomende verschijningsvorm van trauma (Gersons & Olf, 2005, p.9).

Behandeling van trauma en PTSD heeft als doel herstel (Altmaier, 2017, p.xi). Om te herstellen dient men een houding van kwetsbaarheid aan te nemen (p.xii). Met de kanttekening dat herstel lastig te definiëren is, geeft Altmaier (2017) een aanzet hiertoe en stelt dat herstel geen (complete) afwezigheid van de negatieve gevolgen van trauma betreft, maar een grotere aanwezigheid van positieve aspecten aanduidt. Trauma vernielt geldende betekenis die mensen toekennen aan het leven. Volgens Herman (1992) ondermijnen traumatische gebeurtenissen geloofssystemen die zin geven aan de menselijke ervaring, schenden het vertrouwen in een natuurlijke of goddelijke orde en kunnen leiden tot een

existentiële crisis (p.75). Dit maakt het (her)vinden van betekenis de kern van herstel. Toch maakt niet iedereen verlies van betekenis door na een traumatische gebeurtenis. Mensen die “*resilient*” zijn maken niet per definitie verlies van betekenis door en worden niet altijd gediagnosticeerd met PTSD of trauma, aldus Bonanno (2004, in McAdams & Jones, 2017, p.6). Bonanno betoogt dat veel mensen die extreme tegenspoed ontmoeten, doorgaan met hun leven op dermate adaptieve wijze met slechts een kleine en vluchtige verstoring van hun vermogen om te functioneren. Uiteraard betreft dit een specifieke groep en zullen anderen dusdanige negatieve gevolgen ondervinden van het trauma dat het helend kan zijn op zoek te gaan naar betekenis.

Betekenisgeving na trauma is volgens Altmaier (2017), hoewel er steeds meer mee gewerkt wordt, nog geen onderdeel van de dagelijkse praktijk van klinici en verdient meer aandacht te krijgen. Om betekenisgeving meer aandacht te geven richten McAdams en Jones (2017) zich in hun zoektocht naar het proces van betekenisgeving in de nasleep van trauma, tot het werk van Holocaustoverlevende Viktor Frankl (p.3). Frankl (1959) legt linken tussen trauma en betekenis in de zoektocht naar betekenis, wat volgens hem een fundamentele menselijke neiging betreft. Traumatische gebeurtenissen roepen volgens Frankl twee reacties op in de zoektocht naar betekenis. Allereerst schudt trauma mensen uit hun conventies en comfortzones en richt het bewustzijn zich hierbij opnieuw op existentiële vragen. Ten tweede kunnen traumatische gebeurtenissen heilige overtuigingen over het leven schenden of ondermijnen, waardoor de getroffene wordt uitgedaagd en mogelijk nieuwe betekenissen formuleert.

Het belang van betekenisgeving in de dynamiek van trauma en herstel, geeft aanleiding tot de vraag hoe mensen tot betekenisgeving komen na trauma. Veel verschillende manieren voor dit herstel hebben als basis ‘narrativiteit’. Betekenis wordt namelijk voor een groot deel vormgegeven door het vertellen van verhalen (McAdams & Jones, 2017, p.4). Vanuit een humanistisch, existentialistisch perspectief gebruikt Neimeyer (2016) het begrip ‘*re-story*’ in zijn oproep aan klinici om traumaslachtoffers te ondersteunen middels narrativiteit (p.68). Vrij vertaald kan dit opgevat worden als her-vertellen van het verhaal en opnieuw ‘op verhaal komen’, als proces waarin betekenis wordt gegeven. Ook buiten het klinisch domein is de narratieve benadering gangbaar. Een groeiend aantal persoonlijkheids- en ontwikkelingspsychologen werkt vanuit de gedachte dat mensen van nature verhalenvertellers zijn (McAdams & Jones, 2017, p.4). Succesvolle aanpassing na negatieve gebeurtenissen in het leven ontstaat door het creëren van nieuwe persoonlijke verhalen die een positieve betekenis toekennen aan tegenspoed (McAdams, 2006; McAdams & McLean, 2013,

in McAdams & Jones 2017, p.4).

Het is van belang te benoemen dat de invloed van de culturele context niet mag ontbreken in het definiëren van trauma, het behandelen van trauma en in processen van betekenisgeving die hierbij belangrijk zijn. Trauma heeft namelijk zeer uiteenlopende betekenissen in verschillende culturen (McAdams & Jones, 2017, p.13). McAdams en Jones stellen dat empirisch onderzoek naar betekenisgeving na trauma gebruikelijk analyses van individuele betekenisgevingsprocessen betreft. Deze focus op het individu lijkt verband te houden met de westerse, individualistische definitie van gezondheid. Binnen de westerse cultuur wordt namelijk de illusie overeind gehouden van een onkwetsbaar en autonoom zelf (Jacobs, 2001, p.73). Het levensverhaal construeren om zin en betekenis te geven vanuit persoonlijke ervaring is echter een complex sociaal proces, sterk gevormd door culturele normen (Hammack, 2008; McAdams, 2006, in McAdams & Jones, 2017, pp.12,13). Clinici, behandelaars en degene die met het trauma kampen stellen dat betekenisgeving altijd tot stand komt in wisselwerking met de betreffende gemeenschap en de context van interpersoonlijke relaties. Vanuit een cross-culturele benadering worden clinici en counselors sterk aangeraden te werken binnen geldende lokale normen en met respect voor lokale narratieven (McAdams & Jones, 2017, p.13; Kidron et al., 2019, p.8). Zo kan recht gedaan worden aan de individuele beleving die ingegeven wordt door de specifieke, lokale context. Enkel begrijpen van de cultuurspecifieke concepten ‘tegenspoed’ en ‘welzijn’ door een gedegen vertaling van lokale waarden, constructen en idiomen is niet voldoende volgens Kidron en Kirmayer (2018, in Kidron et al., 2019). Wanneer mensen vanuit cognitieve vermogens aanpassingen doen na ervaring van tegenspoed, vraagt dit ook om het grondig herzien van de manier waarop betekeniswerelden functioneren (p.8).

Trauma bij Holocaustoverlevenden

Gelijktijdig met de introductie van PTSD in de jaren tachtig, werd PTSD gediagnosticeerd bij Holocaustoverlevenden op internationaal niveau (Kellermann, 2019, p.3). Met deze classificatie kreeg het psychopathologisch discours een prominente plek in onderzoek naar Holocaust trauma (HT). In lijn met deze ontwikkeling en (meer) acceptatie van PTSD als diagnose, werd intergenerationele overdracht en PTSD bij de tweede generatie overlevenden onderwerp van onderzoek (Gersons & Olf, 2005, p.10). Verschillende wetenschappelijke disciplines hebben zich op internationaal niveau gemengd in onderzoek naar effecten van de Holocaust op overlevenden en nakomelingen. Hierdoor zijn de uitkomsten van dit debat

meerstemmig en veelomvattend. Allereerst zal ingegaan worden op trauma en de uiting hiervan bij de eerste generatie overlevenden (G1) binnen de internationale- en de Nederlandse context. Daarna wordt ingegaan op trauma transmissie en uiting hiervan bij de tweede- (G2) en derde generatie overlevenden (G3) op internationaal en, in zoverre hier uitspraken over zijn gedaan, Nederlands niveau.

In onderzoek naar *Holocaust trauma transmission* (HTT) concludeert psychotherapeut Melissa Kahane-Nissenbaum (2011) dat G1 op verschillende functioneringsgebieden heeft geleden en beperkingen ervaart in het emotioneel- fysiek- sociaal- en economisch welbevinden (p.13). Verschillende risico- en beschermende factoren zijn bepalend voor de manier waarop en de mate waarin beperkingen worden ervaren. Zo zijn de aard van de kampen (zoals doorgangs- internerings- of werkkamp), de onderduikadressen en de duur van de periode dat overlevenden daar zaten bepalend voor de ervaring en mate van beperking in het functioneren. Kellermann (2018) stelt dat hoewel aangenomen mag worden dat iedereen tijdens de oorlog extreme situaties van tegenspoed heeft doorstaan, de individuele ervaringen van aspecten van die situaties - ontsnapping, deportatie, getto's, kampen, honger, marteling, dwangarbeid, onderduiken, verdedigingsactiviteiten, dodenmarsen en emigratie - duidelijk een groot verschil maken in de ervaring van trauma. Ook hierbij zijn met name de ernst en duur van deze aspecten van invloed.

Ondanks de differentiatie in de individuele ervaring betreft het type traumatische gebeurtenis dat de Holocaust behelst voor alle overlevenden hetzelfde, namelijk "*mass trauma*". *Mass trauma* verwijst naar trauma dat is opgedaan door een beangstigende, potentieel levensbedreigende gebeurtenis die door een groot aantal mensen op hetzelfde moment wordt ervaren (Webb, 2004, p.4). Knockaert, Van de Vijver en Geerardyn (2003) laten zien dat ondanks de gelijktijdige ervaring van een *mass trauma* het effect ervan niet te generaliseren is onder Holocaustoverlevenden: "... *numerous indepth clinical interviews with survivors demonstrate that their stories and experiences, their suffering as well as the significance of the holocaust in their lives, are distinctly singulair*" (p.5). Hoewel vele individuen en families zijn getroffen door de Holocaust, creëert ieder individu een eigen unieke manier van aanpassing en *coping*, aldus Kahane-Nissenbaum (2011, p.4). Vanaf de jaren negentig kwam er langzaamaan meer ruimte voor de individuele beleving van G1 en G2. Webb (2004) stelt dat in de totstandkoming van individuele reacties op trauma verschillende factoren een rol spelen (p.32). Hieronder rekent Webb de aard van de gebeurtenis, iemands persoonlijkheid, persoonlijke geschiedenis en het soort ondersteuning dat geboden wordt door het gezin in combinatie met de culturele factoren. Om dit proces te visualiseren gebruikt

Webb een krachtige metafoor: *“Just as everyone has distinctive fingerprints, everyone’s history, and personality are unique, and these determine what meaning we attach to traumatic events”* (p.23).

Hoe ziet deze vingerafdruk er in grove lijnen uit voor Nederlandse Holocaustoverlevenden? Uit onderzoek van Eland, Van der Velden, Kleber en Steinmetz, (1990) blijkt dat Nederlandse overlevenden op meerdere functioneringsgebieden verschillende beperkingen hebben ervaren. Hieronder vallen diagnose van postconcentratiekampsyndroom, lichamelijke klachten, chronische angst, nachtmerries, en gevoelens van leegheid en existentiële wanhoop. Overlevenden “... waren niet in staat om te genieten of om vertrouwen in anderen en in de wereld te hebben en voelden zich schuldig het kamp te hebben overleefd ten koste van anderen” (pp.8,9). Verschillende persoons- en context gebonden factoren beïnvloedden ervaringen van overlevenden. Deportatie in latere stadia van de oorlog vergrootte volgens Tammes (2007) de kans voor Nederlandse Joden gedeporteerd te worden naar ‘gunstigere’ kampen dan concentratiekamp Auschwitz of vernietigingskamp Sobibór (p.331). Internerings- en doorgangskamp Westerbork, ook wel het ‘voorportaal van de hel’⁵ genoemd, was een kamp en dorp ineen en hierdoor mogelijk één van de moeilijkste kampen om te bevatten voor gevangenen. Een plek waar de eigen identiteit aan erosie onderhevig was, maar waar men tegelijkertijd nog zichzelf kon zijn op een manier die onmogelijk was in de concentratie- en vernietigingskampen (Moraal, 2013, p.528). Uit onderzoek van Moraal (2013) naar memoires⁶ van overlevenden uit kamp Westerbork, blijkt dat Nederlandse en Duitse kind-overlevenden het verlies van hun jeugd ervaren als een deel van hun mens-zijn en van hun menselijke waardigheid die hen is afgenomen. Echter leidde dit gevoel op latere leeftijd vaak niet tot de conclusie een in alle opzichten ongelukkig leven geleid te hebben (p.526).

De invloed van persoonlijke- en contextuele factoren van voor, tijdens en na de oorlog, maken dat de ervaringen van overlevenden niet te generaliseren zijn. Leeftijd, het moment van deportatie en de aard van de kampen zijn slechts enkele voorbeelden hiervan. Differentiatie in ervaringen en beperkingen van overlevenden zijn uniek zoals de fijne lijnen van de vingerafdrukken die staan voor de individuele ervaring. Dit geldt ook voor de

⁵ Herinneringscentrum Kamp Westerbork. *Tweede Wereldoorlog*. Geraadpleegd op 13 juli 2021, van <https://kampwesterbork.nl/geschiedenis/tweede-wereldoorlog>.

⁶ Centraal in dit boek staat de vraag naar de persoonlijke beleving van en herinnering aan doorgangs- en interneringskamp Westerbork, 1942-1945: van de beleving in de oorlog, zoals die is opgeschreven in brieven en dagboeken, via de nog verse herinneringen van vlak erna, in net naoorlogse verslagen, tot aan de herinneringen van (meer dan) vijftig jaar nadien, in memoires (Moraal, 2013, p.524).

vingerafdrukken van G2 en G3 in hun ervaring met de aanwezigheid van overgedragen trauma.

Trauma transmissie

Het concept “*transmission of trauma*” wordt volgens Kahane-Nissenbaum (2011) gebruikt om de manieren te omschrijven waarop een traumatiserende gebeurtenis die de ene persoon ervaart, aanhoudende effecten kan hebben op een ander. In verband met HTT maakt die ander deel uit van een volgende generatie. Generatie als concept duidt op een verwantschap en genealogische lijn – zoals ouders en kinderen of grootouders en kleinkinderen – die een leeftijdsbereik van dertig jaar of meer kan omvatten (Hareven, 1994, p.440). De overdraagbaarheid van trauma is onderzocht binnen vier leidende theoretische perspectieven, te noemen: psychodynamisch, sociocultureel, familie-systemisch en biologisch-genetisch (Kahane-Nissenbaum, 2011, p.3). Vanuit deze perspectieven is overdraagbaarheid op diverse manieren vastgesteld en zijn verschillende modellen van HTT ontwikkeld. Kellermann (2019) heeft een kritisch overzicht gegeven vanuit een verleden-, heden- en toekomstperspectief op belangrijke bevindingen uit onderzoek naar HTT op internationaal niveau. Vanaf de jaren zestig tot nu zijn observationele en empirische gegevens verzameld over G2 met uitgebreide en soms verwarrende bevindingen over de intergenerationele overdracht van HT (p.1). De focus van dit onderzoek is over tijd verschoven van een psychologisch naar biologisch-genetisch discours. Met de diagnostisering van PTSD bij G1, stelden klinici de vraag of PTSD intrinsiek overgedragen kon worden aan G2 (p.3). Verbanden die zijn gevonden tussen psychische stoornissen bij ouders en soortgelijke stoornissen bij hun kinderen zijn vaak onduidelijk (Kleber, 2014, p.132). Dit creëert vraagtekens bij intergenerationele overdracht van een trauma, zo ook HT. Onderzoek naar de overdraagbaarheid van trauma is verschoven van direct, plaatsvervangend trauma naar potentieel overdraagbaar trauma (Kidron et al., 2019, p.3). Qi, Gevonden en Shalev (2016) laten zien dat in de huidige literatuur gesuggereerd wordt dat traumatisering bij de overlevenden een risicofactor kan zijn voor ongunstige gevolgen bij G2 op de lange termijn. Risicofactoren van G1 en G2 zijn echter veelzijdig en het specificeren en ontwarren van alle oorzaken van overdracht is uiterst complex. Een reeks van individuele kwetsbaarheids- en veerkrachtfactoren, omgevingsfactoren (en voorzieningen), psychologische factoren en de subjectieve beoordeling van de traumatische gebeurtenis, beïnvloeden het proces van trauma transmissie (Qi, Gevonden & Shalev, 2016, p.2). Overlevenden die in hun kindertijd tegenspoed ervaren

hebben, geven emotionele zwaarte eerder door aan G2 nakomelingen wanneer die hoger gevoelig zijn en er gebrek is aan een steunend sociaal netwerk (Kellermann, 2019, p.29). Het effect dat dit kan hebben in de opvoeding van G2 aan G3, wordt beschouwd als een risicofactor van kwetsbaarheid voor G3 (Kidron et al., 2019, p.3). Immers, zoals Walsh (2003) stelt, eisen crisis en langdurige blootstelling aan stress niet enkel de tol van individuen; ook relaties (binnen families) lopen hierbij verhoogd risico op conflicten en instorting (p.52). Kleber (2014) sluit hierbij aan en stelt dat niet het trauma wordt overgedragen, maar dat traumatisering tot beperkingen in de opvoeding en de ouder-kind relatie kan leiden (p.132). Dit verstoort mogelijk de ontwikkeling van het kind. Tegelijkertijd stelt hij dat *resilience* van de door oorlog getroffen ouders en kinderen, niet uitgevlakt mag worden. Vanaf de jaren negentig is onderzoek ook buiten het klinisch paradigma voltrokken met een focus op interactie binnen gezinnen (Bar-On et al., 1998). In dit onderzoek werden bevindingen gedaan van de paradoxale gelijktijdige aanwezigheid van zowel *vulnerability* als *resilience* bij G1 en G2 (Kellermann, 2019, p.5). In de laatste decennia werd een verklaring gezocht in epigenetica, de studie van wijzigingen in de genexpressie zonder dat er wijzigingen in de DNA-sequentie plaatsvinden, een belangrijk onderzoeksgebied in HTT. Kellermann concludeert hieruit dat nakomelingen die eerder gezien werden als *vulnerable* of *resilient* nu gezien worden als meer of minder biologisch kwetsbaar voor trauma, waarbij een steunende (sociale) context van invloed kan zijn. Bij bepaalde mate van steun uit deze context is de kans minder groot dat de biologische kwetsbaarheid tot traumatisering leidt (p.1).

De bovenstaande hoofdlijnen van bijna zeven decennia onderzoek naar G1 en G2 bevatten slecht een fractie van alle bevindingen. Desalniettemin wordt hieruit duidelijk dat bevindingen van trauma bij G1 en trauma transmissie bij G2 zeer diffuus en veelzijdig zijn. Hoewel er vanuit het psychosociale- en neurobiologische onderzoeksveld veel vooruitgang is geboekt, geven beide perspectieven geen definitief antwoord op de vraag of en hoe HT doorgegeven wordt aan G2 (Kellermann, 2019, p.8). Kellermann (2018) stelt dat als gevolg hiervan het biologische deel van HT transmissie niet kan bevestigd kan worden: *“Various methodological, conceptual, diversity, dynamic and adjustment factors have all contributed to the difficulties in finding biomarkers of HT and they make this kind of psychophysical research extremely complex”*.

Wat kan er nog meer gezegd worden over overdraagbaarheid van HT buiten het psychologisch en neurobiologisch discours? Om deze vraag te beantwoorden keren we tot het levensloopperspectief. Vanuit dit perspectief worden eerdergenoemde risicofactoren niet

statisch maar dynamisch opgevat, evenals de invloed hiervan op het transmissieproces. Een levenslopperspectief biedt volgens Hareven (1994) een noodzakelijke dimensie en een integrerend kader voor de studie van intergenerationele relaties, omdat het zowel ontwikkelingsgericht als historisch is (p.348). Het maakt de manieren inzichtelijk hoe levenservaringen van oudere volwassenen hun waarden (in familierelaties, verwachtingen van familieondersteuning en in de aard van interacties met instanties) hebben beïnvloed. Deze waarden zijn gevormd door de historische gebeurtenissen en hun culturele erfgoed. Relaties tussen generaties worden gevormd door individuele en familiale ervaringen gedurende de levensloop en door de specifieke historische omstandigheden die van invloed zijn geweest op het leven, aldus Hareven. Risicofactoren kunnen dus transformeren in wisselwerking met nieuwe gebeurtenissen of veranderen in relaties naarmate de levensduur vordert en andere levensfasen aan bod komen. Een voorbeeld hiervan wordt gegeven in het onderzoek van Eland (et al., 1990) naar overdracht van trauma bij Nederlandse G1 op G2. Hieruit bleek dat veel overlevenden in de loop der jaren over meer innerlijke rust beschikten (p.20). In de verstreken jaren na de oorlog hebben zij zich zowel in materieel als sociaal opzicht kunnen herstellen. Hierdoor leunde G1 minder op hun kinderen om zelf “het hoofd boven water te houden” (Eland et al., 1990), ofwel konden veerkrachtiger omgaan met hun situatie. Daarnaast bleek dat sommige G2 nakomelingen naarmate zij ouder werden meer compensatiefactoren in de omgeving vonden, waardoor zij zich gesteund voelden om los van de ouders hun eigen weg te gaan.

Ook Kellermann (2019) pleit voor een levenslopperspectief in onderzoek naar HTT waarbij de gehele levensloop en verschillende levensfase worden meegenomen. Het levenslopperspectief heeft bij G2 voornamelijk gezorgd voor het inzicht van de geleidelijke verschuiving in de perceptie en impact van de Holocaust op henzelf. *“Younger offspring of holocaust survivors presented more identity problems than older offspring of holocaust survivors who had developed a more stable personality of their own”* (p.4). Daarnaast lijkt bij sommige G1 overlevenden een verandering over tijd te hebben plaatsgevonden. Schadelijke effecten van trauma's uit tragische de gebeurtenissen van het verleden wisten zij geleidelijk om te keren in plaats van hieraan te bezwijken. Ze wisten hun leven te transformeren door nieuwe betekenissen toe te kennen aan hun verleden. Dit hielp sommige G2 nakomelingen af te rekenen met de multi-generationale ‘saga’ (p.4). Verder laat onderzoek vanuit een levenslopperspectief van Shmotkin (et al., 2019) zien dat veranderingen in familierelaties tot stand komen met het ouder worden van G1 (p.17). Enerzijds zorgt de fysieke scheiding van G2 en G1 door het verlaten van hun ouderlijk huis en het hebben van een eigen gezin voor

een vernieuwde, mindere intense nabijheid tussen G2 en hun ouders. Anderzijds gaat het ouder worden van overlevenden gepaard met achteruitgang en verlies dat mogelijk verband houdt met het lijden van trauma uit het verleden. Wonen in een verpleeghuis, opgenomen worden in het ziekenhuis, een handicap of dementie krijgen, kan posttraumatisch leed doen ontwaken, oude conflicten verergeren en een generatiekloof verdiepen.

Gesteld kan worden dat bevindingen vanuit het levensloopperspectief meerstemmig en niet te generaliseren zijn. Een vernieuwend inzicht vanuit dit perspectief is dat de ervaringen van het trauma van G1 kunnen transformeren gedurende de tijd door het ervaren van nieuwe levensgebeurtenissen en in latere levensfasen. Dit kan de ervaringen van G2 met het trauma van hun ouders ook transformeren en de relatie tussen G1 en G2 veranderen.

Een meer recente ontwikkeling vanuit het levensloopperspectief betreft het includeren en erkennen van G3 als fundamenteel onderdeel van het familieverhaal (Shmotkin, 2019, p.18). Hierbij wordt de focus gelegd op de positie en invloed van G3 op het familieverhaal en op de bevindingen die tot dusverre bij deze groep gedaan zijn in relatie tot het potentieel overdraagbare trauma. De vraag is in hoeverre deze potentie nog aanwezig is bij G3. In haar onderzoek focust Kahane-Nissenbaum (2011) op de invloed van de Holocaust op G3 en stelt dat G3 onderbelicht is in de literatuur (p.2). Zij stelt verschillende kritische kanttekeningen bij het idee dat G3 een generatie is waaraan trauma nog overgedragen kan worden. Zo wijzen enkele recente onderzoeken naar G3 erop dat deze generatie mogelijk meer persoonlijke onafhankelijkheid ontwikkelt naarmate zij in tijdsperspectief verder afstaan van de Holocaust als traumatiserende gebeurtenis. Dit betekent volgens Kahane-Nissenbaum niet dat G3 niet op mogelijk andere en zelfs positieve manieren de traumatische gebeurtenis interpreteren (p.26). Vanuit deze gedachte geeft zij een kritische noot op eerder onderzoek van Kellermann: *“While Kellermann (2001) eloquently outlined the various models of transmission of trauma such as psychodynamic, sociocultural, family system and biological, his theory neglects the possibility of positive transmission”* (p.63). Kahane-Nissenbaum laat zien hoe Israëliëse G3 een eigen Holocaust *legacy* creëert vanuit betekenis, kracht en trots. Ook Shmotkin (et al., 2019) geeft een mogelijk positief effect vanuit het perspectief van G3 weer: *“Grandchildren of holocaust survivors, who represent an open and curious audience for their grandparents, may provide the survivor families with the opportunities to process the traumatic past and to transfer the family’s heritage to the future generations”* (p.17). Een kritiekpunt van Shmotkin op empirische studies naar G1 en pleidooi voor het betrekken van alle volgende generaties, is dat de focus veelal ligt op G1 losstaand van hun familiesysteem (p.9). Levensverhalen van G1

zijn in essentie intergenerationeel: “*The entire survivor’s family carries the burden of the consequences of the trauma and develops the ability to cope with the trauma and overcome it*” (p.18). In het familieverhaal dienen de vermoorde familieleden, de overlevenden én alle generaties nakomelingen betrokken te worden. Shmotkin pleit voor onderzoek vanuit een intergenerationeel framework dat mogelijk essentieel inzicht biedt in de ingewikkelde balans tussen *resilience* en *vulnerability* en in de langdurige effecten van *mass trauma* (p.18).

Een ander en eveneens kritisch perspectief op intergenerationele overdraagbaarheid van trauma, betreft een cultureel sensitief perspectief. Trauma transmissie onder overlevenden en hun gezinnen is zoals genoemd veelvuldig onderzocht. Echter hebben zeer weinig studies rekening gehouden met de invloed van culturele aspecten op overdraagbaarheid (Braga, Mello & Fiks, 2012). Kleber (2014) noemt het gebrek aan aandacht voor culturele aspecten als een ernstige tekortkoming in onderzoek naar de Nederlandse G2 (Eland et al., 1990) waarbij geen onderscheid gemaakt is tussen het effect van de oorlogsherinneringen van overlevenden op G2 en het effect van andere, mogelijk hiervan onafhankelijke factoren, zoals de eigen cultuur (pp.136,137). Het onderzoek van Kidron (et al., 2019) haakt aan op de cultuur sensitieve benadering van trauma transmissie. Potentieel overdraagbaar trauma wordt in Kidron’s onderzoek verstaan binnen cultureel specifieke, spirituele en moreel-politieke betekenissen die de betekenisgeving van het trauma bemiddelen en G2 in staat stelt tot *resilient vulnerability* te komen (p.1). Het concept ‘*resilient vulnerability*’ zal hieronder worden toegelicht in relatie tot de existentiële benadering van Kidron die verbonden is met de culturele context. Allereerst wordt *resilience* als zelfstandig concept toegelicht. Hierna wordt *vulnerability* toegelicht in relatie tot *resilience*.

Resilience

Resilience is onderzocht binnen verschillende menswetenschappelijke disciplines, waaronder de psychologie, psychiatrie, sociologie en meer recentelijk binnen biologische disciplines als genetica, epigenetica, endocrinologie en neurowetenschappen (Herrman et al., 2011, p.259). Binnen de menswetenschappen wordt *resilience* fundamenteel opgevat als positieve aanpassing of het vermogen om mentale gezondheid te behouden of te herstellen, ondanks het ervaren van (extreme) tegenspoed als stressvolle ervaringen (Herrman et al., 2011, p.258). Hierbij wordt interactie tussen persoonlijke, biologische, ecologische en systemische bronnen van *resilience* in acht genomen. Veerkrachtige mensen lijken te beschikken over een groot

coping repertoire dat hen helpt om met een traumatische gebeurtenis om te gaan. Dit betreft een hoge mate van sociale steun en persoonlijkheidsdisposities, zoals moed tonen, uitdagingen verwelkomen en kunnen gedijen bij tegenspoed. Dit versterkt een gevoel van hardheid, de neiging tot zelfverbetering, het vermogen om positieve emoties op te wekken en hiervan te genieten en een repressieve coping stijl (McAdams & Jones, 2017, p.7). Het komen tot *resilience* is geen puur individueel proces afhankelijk van persoonlijke kenmerken. *Resilience* wordt beïnvloed door verschillende factoren en systemen (familie, school, vrienden, gemeenschap) die bijdragen aan een interactief dynamisch proces dat tijd- en plaatsgebonden is en mogelijk niet alle levensdomeinen tegelijkertijd omvat (Herrman et al., 2011, p.260).

Onderzoek naar *resilience* vindt zijn oorsprong in de psychologie. Psychologie is volgens Reghezza-Zitt, Lhomme en Provitolo (2016) de eerste wetenschappelijke discipline waarbinnen *resilience* geduid is als disciplinair construct (p.3). *Resilience* werd allereerst gebruikt bij kinderen waarvan verwacht werd dat zij als gevolg van emotioneel trauma pathologische problematiek zouden ontwikkelen (Reghezza-Zitt, Lhomme & Provitolo, 2016, p.3; Schuhmann, 2016; Herrman et al., 2011, p.259). *Resilience* wordt binnen de psychologie gebruikt als verklarend model voor een traumatische ervaring en/of een traumatiserende context en verwijst naar: “... *the functioning of individuals or groups (e.g. families), which manage to put up with and overcome the destructive consequences of traumatizing situations*” (Reghezza-Zitt, Lhomme & Provitolo, 2016, p.3). Mensen leven met het trauma terwijl zij een bepaalde kwaliteit van leven behouden en zo min mogelijk schade van het trauma ondervinden. Daarnaast verwijst *resilience* naar de bronnen en processen die men in staat stellen de schadelijke effecten van een traumatische ervaring onder ogen te komen, waarna herstel kan plaatsvinden. Dit herstelproces houdt echter niet in dat men terug kan keren naar de staat van zijn voorafgaand aan het trauma. Mensen zijn, in tegenstelling tot objecten zoals binnen oorspronkelijke materiaalkundige opvatting van *resilience*, niet in staat terug te veren in hun originele staat nadat zij blootgesteld zijn aan kwetsbaarheid (Schuhmann, 2016). De mens neemt na het trauma een ander type ontwikkeling aan vanwege zijn aanpassingsvermogen en wordt als gevolg daarvan sterker (Reghezza-Zitt, Lhomme & Provitolo, 2016, p.4).

Resilience wordt vaak in relatie geplaatst en verstaan in verhouding tot *vulnerability* en vice versa. In deze relatie wordt *vulnerability* vaak geduid als iets negatiefs en *resilience* als iets positiefs (Provitolo & Reghezza-Zitt, 2016, p.29). De positieve interpretatie van *resilience* is echter vrij eenzijdig en neigt zowel het concept zelf als de relatie tot *vulnerability*

tekort te doen. Er zijn verschillende kritieken op *resilience* als positief aanpassingsproces en op de focus die hierbij op herstel gelegd wordt. Kellermann (2018) laat zien dat *resilience* voorheen werd gedefinieerd als aanwezigheid van kenmerken die beschermen tegen psychopathologische diagnoses bij blootstelling aan stress, terwijl *resilience* meer omvat dan enkel de ‘keerzijde’ van risicofactoren voor *vulnerability*. In lijn met deze gedachte stellen Seely, Holman en Cohen-Silver (2010) al eerder dat veel aandacht in onderzoek is uitgegaan naar herkennen en begrijpen van persoonlijke kenmerken en factoren die bijdragen aan *resilience*, en minder aandacht is uitgegaan naar de voordelen van enige tegenspoed (p.1026). Een verklaring hiervoor zou de eerdergenoemde positief versus negatief duiding van *resilience* en *vulnerability* kunnen zijn in onderzoek naar omgang met tegenspoed. Dit terwijl enige mate en intensiteit van ervaringen van tegenspoed de potentie hebben *resilience* te bevorderen ten aanzien van toekomstige tegenspoed en gezondheid en welzijn te vergroten ongeacht toekomstige tegenspoed (Seely et al., 2010, p.1026). Ook bestaat er kritiek op *resilience* gedefinieerd als herstelproces. Socioloog Jeffrey Olick (2016) stelt dat de nadruk op herstel onvoldoende ruimte biedt aan de ervaring van tegenspoed waar wellicht geen (volledig) herstel van mogelijk is (pp.322,323). Een definitie die hier wel ruimte toe biedt is de existentiële opvatting van *resilience*, die verband houdt met zingeving.

Binnen de existentiële theorie betreft ‘existentiële betekenis’ het proces van oriëntatie op het goede en het vinden van betekenis en zin in het leven (Schuhmann & Van der Geugten, 2017, p.528). Existentiële betekenis speelt een centrale rol in het komen tot *resilience* (p.533). In een veerkrachtig proces dient men vanaf een bepaald punt richting een geloofwaardige visie van het goede leven te gaan. Deze visie dient overeen te komen met (mogelijk veranderde) opvattingen van de werkelijkheid en dient in potentie geïntegreerd te kunnen worden in het leven (p.533). Dit proces sluit niet uit dat *vulnerability* hier onderdeel van is of dat (volledig) herstel nodig is om *resilient* te zijn. Betekenis geven is een persoonlijk proces waarin kwetsbaarheid juist opgezocht wordt: “*It is in our nature to seek meaning, and yet this often involves a letting go, an ability to be vulnerable and receptive [...]*” (Kenyon, 2000, p.12). Zo is *vulnerability* verweven met *resilience* als proces van existentiële betekenis dat als geheel geïnterpreteerd dient te worden. Dit geldt ook bij de totstandkoming van *resilient vulnerability* volgens Kidron (et al., 2019), die *resilience* als proces van existentiële betekenis definieert. In tegenstelling tot *resilience* als gerealiseerde psychologische toestand betreft dit volgens Kidron (et al., 2019): “[...] *a hermeneutic process of meaning making that shapes the way that selves and communities experience and respond to distress in order to restore or enhance culturally valorized forms of wellbeing*” (p.8). Hierin wordt duidelijk dat

de specifieke culturele context een belangrijk deel uitmaakt van het komen tot *resilience*. Het bepaalt de kaders waarbinnen men tot *resilient vulnerability* kan komen, doordat opvattingen van *resilience* en *vulnerability* mede cultureel bepaald zijn en veranderen in het proces van betekenisgeving (p.2). Cultuur omvat immers de overtuigingen, morele standaarden, waarden, gewoonten, levensbeschouwing, gedragingen en communicatiestijlen die worden overgedragen in het sociaal verkeer, en gelden binnen een specifieke groep waaraan groepsleden geacht worden zich te conformeren (Bank, 1991; Webb, 2001, in Webb 2004, p.36). Culturele overtuigingen worden mede gevormd door specifieke religieuze praktijken en komen tot uiting binnen de gezinscontext. Cultuur dringt zo door in alle aspecten van het leven, en in de verschillende betekenissen die door verschillende culturen aan traumatische ervaringen (Webb, 2004, p.36) en processen van *resilience* worden toegekend.

Vulnerability

In dit onderzoek wordt *vulnerability* als synoniem gebruikt voor kwetsbaarheid. Hoewel men het leven begint met de illusie van onkwetsbaarheid, aldus Walsh (2003), zijn *vulnerability* en risico op tegenspoed onlosmakelijk verbonden met de menselijke conditie. Sommigen ontmoeten meer voorspoed dan anderen, maar niemand gaat door het leven zonder een verpletterende crisis of aanhoudende tegenspoed te doorstaan (p.52). Volgens fenomenoloog Emmanuel Levinas (in Ten Kate & Poorthuis, 2017, pp.660,661) is de mens in essentie een relationeel wezen. Vanuit deze essentie is kwetsbaarheid in relaties vrijwel onvermijdelijk. Filosofe Ariana Cavarero (in Butler, 2005) benadrukt dat de mens als relationeel wezen zichzelf en de ander fundeert in zijn bestaan: “*If I have no “you” to address, then I have lost “myself”*” (pp.31,32). Zo wordt de mens noodzakelijkerwijs in zijn kwetsbaarheid en eigenheid blootgesteld aan de ander. Dit benadrukt volgens Butler (2005) de ethische relatie waarbinnen de mens verantwoordelijk is voor de ander, waar hij dus ook niet zonder kan. Het is juist daarom van belang dat de mens zichzelf in zijn kwetsbaarheid leert begrijpen, iets wat ook enkel in een (interne) dialoog met anderen kan (Alma, 2020, p.181). Naast het feit dat kwetsbaarheid inherent is aan de menselijke conditie, komt kwetsbaarheid volgens Jacobs (2001) tot stand in relaties tussen mensen. In het gegeven dat mensen elkaar kwetsen, in de steek laten of geen verbinding met een ander aan kunnen gaan. Vanuit de angst geen begrip en erkenning te krijgen voor ervaringen en gevoelens en dit daarom verborgen houden voor anderen (p.73).

Zoals eerder benoemd in dit theoretisch kader, wordt *vulnerability* vaak in relatie

geplaatst en verstaan in verhouding tot *resilience* en vice versa. Waar naar *vulnerability* verwezen wordt als zwakte en onvermogen, wordt naar *resilience* verwezen als gewenste eigenschap en uitkomst. Zo worden *vulnerability* en *resilience* tegenover elkaar gesteld. Hierbij kan de vraag gesteld worden of deze tegenstelling niet tekortdoet aan beide concepten en de relatie tussen deze concepten. In deze tegenstelling wordt mogelijk voorbijgegaan aan een positieve interpretatie van *vulnerability*. Of er ruimte is voor een positieve interpretatie heeft onder andere te maken met de culturele context die bepalend is voor de opvatting van *vulnerability*. Jacobs (2001) stelt dat in de westerse cultuur, met haar dominante psychologische ontwikkelingstheorieën, de illusie overeind wordt gehouden van een onkwetsbaar en autonoom zelf (p.73). In dit mensbeeld wordt verlangen naar verbondenheid, behoefte en kwetsbaarheid niet als deel van een ‘gezond zelf’ gezien. Jacobs haalt hierbij Jordan (1995) aan die stelt dat het gezonde zelf in de westerse cultuur een autonoom zelf is, afgescheiden van anderen en voor diens behoeften niet aangewezen op relaties met anderen. Dit terwijl het kunnen toelaten van eigen en andermans kwetsbaarheid, zwakte en hulpeloosheid, en het vermogen tot deelname in de ontwikkeling van anderen, juist groei en ontwikkeling van mensen mogelijk maakt en bevordert (Bank-Miller, 1976, in Jacobs, 2001, p.74).

Vanuit een westers, psychologisch en klinisch perspectief is er dus weinig ruimte voor *vulnerability* als intermenselijk concept met een mogelijk positief karakter. Een perspectief dat hier wel ruimte toe biedt is het existentiële perspectief. In de existentiële zoektocht naar zin is de ervaring van kwetsbaarheid van belang. Hoogleraar geestelijke zorg en religieus-humanistische zingeving Hans Alma (2020) beschrijft dit als: “De relaties die onze wereld uitmaken - waarin wij 'ingevouwen' zijn - kunnen hoop bieden of traumatisch zijn, kunnen ons dragen of de grond in boren” (p.181). Na ontwrichtende gebeurtenissen kan men een nieuw begin maken en zich opnieuw verbinden. Vanuit het perspectief van tijd, licht Alma dit als volgt toe: “Vanuit wat achter ons ligt, geeft de verbeelding richting aan ons verlangen naar zin en zet aan tot een naar voren gerichte levensverkenning die ons weer kan verbinden met een geheel” (p.182).

Vulnerability uitbannen en wegzetten als iets negatiefs lijkt wenselijk binnen de westerse cultuur met haar dominante psychologische discours en idee van het ‘gezonde’ zelf als autonoom en onafhankelijk. Dit terwijl *vulnerability* eigen is aan de mens in zijn relationele aard en perspectief biedt om te zoeken naar zin en naar de toekomst te kijken. *Vulnerability* wegzetten als negatief is binnen deze gedachtegang juist onwenselijk. In dit onderzoek zal het existentiële, relationele perspectief op *vulnerability* aangehouden worden.

Door deze bril wordt gekeken naar de relatie tussen *vulnerability* en *resilience*.

Terugkomend bij de studie naar Holocaustoverlevenden, eiste de Tweede wereldoorlog zonder twijfel van overlevenden dat zij zich voortdurend dienden aan te passen aan de buitengewoon uitdagende context van vervolging (Kellermann 2018). Dit maakte overlevenden niet enkel *vulnerable*, het maakte hen ook *resilient*, aldus Kellermann. Vanuit deze gedachte wordt zo in het klinisch discours steeds meer aandacht besteed aan *resilience* als gevolg van traumatisering. Deze ontwikkeling in de opvatting van *resilience* heeft echter nog weinig aandacht voor existentiële vormen van *resilience* en de wisselwerking tussen *resilience* en *vulnerability* in de totstandkoming van betekenisgeving en zingeving. In onderzoek naar *resilience* binnen (intergenerationele) Holocaust studies breed is überhaupt weinig gekeken naar existentiële, morele dimensies van *resilience*, gekoppeld aan het zingevingsproces van mensen⁷. Kidron (et al., 2019) heeft hier een aanzet toe gegeven in haar onderzoek naar Israëliisch-Joodse G2 vanuit de existentiële opvatting van *resilience*. Gekeken is of en hoe G2 cultureel bepaalde religieuze, kosmologische en politieke betekenissen gebruikt om de ervaring van *vulnerability* en/of *resilience* te bemiddelen (p.3). Hierbij is gekeken hoe lokale waarden en ideologieën binnen religie, kosmologie en politiek samenkomen en elkaar vormen in interactie met de veranderende context (p.8). Deze culturele en existentiële benadering maakt het mogelijk om *vulnerability* en *resilience* als verweven proces van existentiële betekenis als geheel te interpreteren. Zo kunnen processen van *resilient vulnerability* gedefinieerd worden. De culturele- existentiële invalshoek die Kidron's onderzoek betreft is vernieuwend binnen Holocaust studies en vormt het vertrekpunt van deze masterthesis.

⁷ Schuhmann, C., & Immler, N. (z.d.). *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*. Geraadpleegd op 4 april 2021, van <https://www.uvh.nl/onderzoek/leerstoelgroepen/burgerschap-en-humanisering-van-de-publieke-sector/projecten/trauma-resilience-intergenerational-holocaust-research-from-an-existential-perspective>.

Onderzoeksmethode

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksmethode van deze masterthesis. Aan bod komen de wijze van dataverzameling, de onderzoekspopulatie, de data-analyse en tot slot een reflectie op de methode.

Dataverzameling

De data van het onderzoeksproject *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*⁸ dient als data voor deze masterthesis. De doelstelling⁹ van het onderzoeksproject richt zich evenals de onderzoeksvraag en het onderzoeksdoel van de masterthesis op de ervaring van *resilience* in relatie tot Holocaust trauma transmissie, bij meerdere generaties vanuit een existentieel perspectief. De interviews betreffen semigestructureerd, narratieve diepte-interviews. De interviews zijn afgenomen middels een interviewgide¹⁰ door vijf voormalig UvH-studenten. Zij zijn opgeleid als geestelijk verzorgers en getraind in specifieke interviewtechnieken voor narratief onderzoek. De interviews zijn getranscribeerd, auditief opgenomen en duren 90 tot 180 minuten. Na de narratieve startvraag ‘zou u mij willen vertellen hoe de Holocaust in uw leven relevant is en een rol speelt?’, is de respondenten gevraagd de *Life History Calendar* (hierna LHC) in te vullen. Dit is een chronologisch overzicht van belangrijke gebeurtenissen en keerpunten met betrekking tot belangrijke levensdomeinen. De thema’s die aan bod komen in de LHC betreffen: familie, relaties, opleiding, werk, woonsituatie, gezondheid, politiek/maatschappij, levensbeschouwing/religie, rituelen en ‘anders’. Het laatste thema biedt ruimte voor afwijkende thema’s van de LHC. Aan de hand hiervan werden respondenten uitgenodigd te vertellen over hun beleving van en omgang met kerngebeurtenissen in het leven aangaande deze thema’s. De interviews betreffen *life-story* interviews, gezien het hele levensverhaal onderwerp is van het interview (Boeije, 2005, p.79). Deze masterthesis betreft zo een empirisch kwalitatief onderzoek waarbij de betekenis die mensen toekennen aan de gebeurtenissen in hun leven worden blootgelegd (Boeije, 2005, p.22).

⁸ Schuhmann, C., & Immler, N. (2018): *Trauma & Resilience: Intergenerational Holocaust research from an existential perspective*. DANS. Geraadpleegd op 5 april 2021, van <https://doi.org/10.17026/dans-223-85xc>.

⁹ In dit onderzoek worden processen van trauma en veerkracht vanuit existentieel perspectief (in relatie tot zingeving) bij Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen, beschreven en geanalyseerd. Daarmee wordt beoogd om de existentiële dimensie van deze processen in beeld te brengen en inzicht te verwerven in de doorwerking van trauma en veerkracht op volgende generaties.

¹⁰ Zie bijlage 2 en 3

Onderzoekspopulatie

In totaal zijn 11 Joodse families geïnterviewd waarvan de eerste generatie de oorlog heeft meegemaakt. Deze respondenten zijn via contacten in de Joodse gemeenschap van de hoofdonderzoekers verzameld. 7 van de 11 families: A, B, C, D, F, G en H, bestaan uit drie generaties die zijn toegekend met cijfer- en lettercombinatie: 1G, 2G en 3G. De letters en cijfers die de families aanduiden zijn overgenomen uit de data die op deze manier anoniem verwerkt is. Het daaropvolgende cijfer 1 of 2 geeft voor respondenten uit de eerste en tweede generatie aan om de hoeveelste respondent van de desbetreffende familie en generatie het gaat. Bij respondenten van de derde generatie geeft een volgend cijfer na de 1 of 2 aan welke respondent uit de tweede generatie de ouder is. Het daaropvolgende cijfer geeft aan om de hoeveelste respondent met deze ouder het gaat. Iedere familie telt drie interviews met uitzondering van familie C en D, die vijf interviews per familie betreffen met twee G2 en twee G3 respondenten. Familie G telt vier interviews met twee G3 respondenten. Totaal zijn er 26 interviews van 7 families geselecteerd als data voor deze masterthesis.

Analysemethode

De data leent zich voor narratieve analyse in zijn rijke omvang, inhoud en verhalende structuur. De uitgevoerde analysestructuur volgt de narratieve, fenomenologisch analysestructuur van Kidron's (et al., 2019) onderzoek. Dit betreft: individuele narratieven als geheel bekijken, inductief thema's coderen binnen één interview, hieruit thema's distilleren en deze thema's vergelijken binnen een generatie (p.4). Hierbij aansluitend is in de analyse gebruik gemaakt van de hermeneutisch, fenomenologisch *Interpretative Phenomenological Analysis method (IPA)* (Eatough & Smith, 2008. p.179). IPA is geschikt om te onderzoeken hoe individuen situaties ervaren, betekenis geven aan hun persoonlijke en sociale wereld. IPA is in het bijzonder geschikt: "...when one is concerned with complexity, process or novelty" (Smith & Osborn, 2008, p.55). Dit gaat op bij *resilient vulnerability* een begrip dat de complexe verhouding tussen *resilience* en *vulnerability* blootlegt. In IPA-onderzoek zijn de pogingen van de onderzoeker om de relatie die mensen hebben tot de wereld te begrijpen altijd interpretatief. Daarbij ligt de focus op de pogingen die mensen doen om betekenis te geven aan hun activiteiten en de dingen die hen gebeuren in het leven (Eatough & Smith, 2008, p.21). De focus op individuele ervaringen heeft natuurlijke affiniteit met narratieve analyse (Eatough & Smith, 2008. p.182). Middels een narratieve analyse kunnen persoonlijke ervaringen en betekenissen systematisch onderzocht worden (Riessman-Kohler, 2000).

Hierbij focust men niet op de opbouw van het verhaal maar hoe het verhaal werkt als een instrument bij het construeren van de werkelijkheid (Bruner 1987, in Eatough & Smith, p.185). Meer empirisch, narratief onderzoek naar *resilience* als existentieel, betekenisgevend proces is gewenst (Schuhmann & Van der Geugten, 2017). Dit dient gedaan te worden door narratieve analyse die niet focust op de begrijpelijkheid van gebeurtenissen maar op de geloofwaardigheid van visies van het goede (p.533). Zo is IPA in de analyse gecombineerd met een narratieve lens, om de processen betekenisgeving op systematische wijze te distilleren uit de verhalen.

De data is in verschillende fases geanalyseerd. Eerst zijn de audiobestanden van de interviews beluisterd en gelijktijdig hieraan zijn de interviews open gecodeerd in ATLAS.ti. Middels het open coderen zijn labels toegekend aan fragmenten uit de interviews (Boeije, 2005, p.113). De codeerschema's zijn te vinden in de bijlage. Er is gekozen om de audiobestanden tijdens het open coderen te beluisteren om de inhoud van de narratieven te verbinden met hoe de narratieven zijn verteld. Het focussen op het 'hoe' een verhaal verteld wordt in plaats van enkel op 'wat' verteld wordt, is een belangrijk aspect van narratieve analyse (Riessman-Kohler, 2000). Vervolgens is er axiaal gecodeerd, waarbij de open codes gestructureerd zijn in categorieën om samenhang en verschillen tussen de codes te duiden (Boeije, 2005, p.125). Ook zijn er memo's bijgehouden om gedachten en interpretaties vast te leggen en te structureren. In de laatste, selectieve coderingsfase zijn bevindingen uit de axiale codering geïntegreerd door verbanden te leggen tussen de categorieën (Boeije, 2005, p.133). Tijdens het integreren van de verbanden tussen de thema's, kan de onderzoeker gebruik maken van zijn of haar inlevingsvermogen (Boeije, 2005, pp.142,143). De onderzoeker reflecteert intensief op gevoelens die de data oproepen, om deze vervolgens te vertalen naar vragen die ondersteunen bij het integreren. Deze methode is aangehouden om gevoelens die de indrukwekkende verhalen opwerkte constructief en ten behoeve van de analyse te gebruiken. Tot slot zijn vanuit het intergenerationele perspectief de categorieën per generatie en familie bekeken om mogelijke overlap en verschillen binnen de generaties en families te signaleren.

Resultaten

Hieronder worden de resultaten van de data-analyse weergegeven aan de hand van de deelvragen. Allereerst wordt ingegaan op de interactie tussen *resilience* en *vulnerability* in het proces van betekenisgeving binnen politieke- en maatschappelijke aspecten. Daarna wordt op dezelfde manier ingegaan op religieuze- en levensbeschouwelijke aspecten. Tot slot worden andere aspecten die van belang zijn gebleken toegelicht, te noemen: het voorzetten van de familielijn, het gezin en G1 als voorbeeldfiguur. Per aspect zijn verschillende thema's gedefinieerd waarbinnen processen van betekenisgeving zijn gevonden. Hoewel de aspecten en thema's per deelvraag zijn opgedeeld is er ook samenhang te herkennen.

Verschillende codes zijn in de categorieën 'politiek/maatschappelijk', 'religieus/levensbeschouwelijk' ondergebracht om antwoorden te formuleren op de eerste twee deelvragen. Binnen de categorieën vormen codes verschillende thema's. Sommige codes, zoals 'erkenning' door collectieve herdenkingen of 'restitutie' van gestolen bezit van G1, die wel gecodeerd en gethematiseerd zijn, komen niet terug in de resultaten. Ondanks dat in deze codes weldegelijk ervaringen van *resilience* en/of *vulnerability* naar voren kwamen, werd geen duidelijke betekenis in interactie tussen beide gevonden in de analyse. *Resilient vulnerability* is dus niet gevonden binnen alle codes en thema's. Dat wil niet zeggen *resilient vulnerability* niet aanwezig is, maar dat de data of de analysemethode wellicht niet toereikend was om dit bloot te leggen. Bij de thema's die wel in de resultaten genoemd worden, is wel betekenis in interactie tussen *resilience* en *vulnerability* gevonden.

Allereerst worden in de onderstaande tabellen relevante achtergrondkenmerken van de respondenten weergegeven om de resultaten hierbinnen te kunnen plaatsen. Sommige respondenten zijn geboren in Israël of hebben hier langere tijd gewoond. Dit is weergegeven in de tabellen aangezien dit bij de resultaten van belang is gebleken. In de resultaten wordt gesproken over oudere en jongere G3. Met jonge G3 wordt gewezen op de twintigers, met oudere G3 op de dertigers en de veertiger. Alle G1 en G2 respondenten hebben kinderen, alleen bij G3 is aangegeven wie kinderen heeft om in grove lijnen levensfasen aan te duiden. Niet alle respondenten hebben een LHC ingevuld, gezien het invullen niet bij elke respondent door specifieke omstandigheden wenselijk bleek. Interviewers hebben in dit geval de keuze gemaakt de LHC achterwege te laten. Sommige leeftijden betreffen daarom een schatting afgeleid uit de narratieven.

G1	Leeftijd 1940	Leeftijd tijdens interview	Man/vrouw	Kamp of ondergedoken	In Israël geweest of gewoond
A1G1	18 +/-	90 +/-	M	Ondergedoken, getrouwd tijdens de oorlog.	
B1G1	13	90	M	Kamp Vught, Monenwitz, Buchenwald en Auschwitz.	
C1G1	2	79	V	Ondergedoken bij meerdere gezinnen, op gegroeid in een pleeggezin.	
D1G1	5 +/-	92 +/-	V	Ondergedoken.	
F1G1	5	82	M	Kampen waaronder Westerbork en Sobibor.	Naar Israël geëmigreerd na de oorlog tot aan adolescentie.
G1G1	10	87	V	Ondergedoken.	
H1H1	16 +/-	93 +/-	M	Ondergedoken.	

G2	Leeftijd tijdens interview	Man/vrouw	In Israël geweest of gewoond
A2G1	68	V	Broers en zussen wonen in Israël.
B2G1	50 +	V	
C2G1	57	V	
C2G2	55	V	Een paar jaar gewoond vanaf 1980.
D2G1	58	V	
D2G2	55	M	
F2G1	55	V	Geboren in Israël en tot zeven jaar gewoond. Met twee dochters ook gewoond in Israël tussen 1989 en 1991/1992 (tijdens Eerste Golfoorlog). Heeft familie in Israël.
G2G1	61	V	
H2G1	58	M	17 jaar in Israël gewoond vanaf zijn negentiende. Eerste vrouw daar leren kennen en daar getrouwd.

G3	Leeftijd tijdens interview	Man/vrouw	In Israël geweest of gewoond	Kinderen/levensfase
A3G11	45	V		Getrouwd en gescheiden, heeft kinderen uit dit huwelijk en heeft nieuwe partner.
B3G11	22	M		
C3G11	35	M	Eens geweest.	Is getrouwd.
C2G12	26	M		
D3G21	28	V		
D3G22	24	V		
F3G11	33	V	Geboren in New York, waarna een aantal jaar gewoond in Israël tot 7 jaar.	Is in verwachting.
G3G11	27	M		
G3G12	29	V		

H3G11	35 +/-	M	Geboren in Israël. Op zijn twaalfde naar Nederland verhuisd. Tussen 2002 en 2007 ook in Israël gewoond.	Is getrouwd en heeft kinderen.
-------	--------	---	---	--------------------------------

I: Resilience en vulnerability in interactie binnen politieke- en maatschappelijke aspecten

De thema's 'Duitsers en Duitsland' en 'Israël' kwamen op binnen politieke- en maatschappelijke aspecten, waar processen van *resilient vulnerability* naar voren zijn gekomen. Respondenten kennen betekenissen toe aan deze thema's die ervaringen van *resilience* en *vulnerability* bemiddelen.

Betekenenissen van Duitsers en Duitsland

Mijn aversie tegenover het Duits, dat is verdwenen. Dat heb ik niet meer. En ik ben zelfs een bewonderaar van mevrouw Merkel. Of ik het helemaal met haar eens ben, is een tweede, maar ik ben wel een bewonderaar van haar. - H1G1

Duitse mensen en Duitsland in het algemeen roepen bij verschillende overlevenden ervaringen van kwetsbaarheid op. Deze ervaringen zijn te herleiden naar het gevaar, de vervolging en moorden waaraan G1 is blootgesteld tijdens de oorlog. De betekenis van specifieke relaties en ontmoetingen met Duitse mensen tijdens en met name na de oorlog, bemiddelen deze kwetsbare ervaringen van overlevenden. Ontmoetingen en relaties met Duitsers die als positief ervaren worden brengen de betekenis 'overwinning' teweeg, die gepaard gaat met een gevoel van trots. A1G1 heeft in de oorlog een Duitse soldaat ontmoet, Helmer¹¹. Hij klinkt trots als hij hierover vertelt: *"Ik heb een hele correspondentie waarin hij zegt, wat ben ik blij dat je leeft. Nou en daar moet ik maar niet over beginnen, want dan begin ik weer te huilen. Maar goed ik heb al de bewijzen, kan ik laten zien. Zo uniek". "[...] ook van mijn Helmer, er is geen tweede die dat kan navertellen"*. De onwaarschijnlijkheid van een relatie tussen een Duitse soldaat - de vijand - en een Jood - het slachtoffer - in de oorlog en dat uitgerekend hém dit overkomt, maakt deze ervaring en relatie zo uniek. Deze relatie lijkt

¹¹ Helmer is niet de echt naam van deze soldaat.

ook een denken aan iets bovennatuurlijks in gang te hebben gezet: *“Toen de week toen ik die Helmer ontmoette en zo kon ik matchen met mijn boezemvriend, ben ik gevluht. Nou moet je je voorstellen, ik was geen gelovige jongen. Ik geloofde niet in god. Maar toen heb ik dingen meegemaakt, [...] dat laten we maar zeggen iets is, of in een God of anders of je mag alles zeggen, dat ik steeds signalen kreeg wat ik moest doen”*. De ontmoeting met Helmer zette aan tot nieuwe ideeën van het goede, een mogelijke God of ‘iets’ dat A1G1 signalen geeft over hoe te handelen en toekomstgericht te leven. Juist door de kwetsbare ervaring van de oorlog verhoudt A1G1 zich op een bijzondere manier tot Helmer: een allesbehalve waarschijnlijke vriendschap die uitgerekend hém overkomt. Dit betekent ‘uitverkoren’ zijn voor A1G1. Zo zijn kwetsbaarheid en veerkracht in verbinding met elkaar en geven betekenis aan A1G1’s ervaringen.

F1G1 heeft in zijn carrière samengewerkt met Duitsers. *“Waar waren ze in de oorlog? Hoe zit dat met jullie? Ja, er waren er vier die waren krijgsgevangen gemaakt [...] Er was er ook eentje bij, die zijn vader nooit gekend heeft. Die zijn ergens gesneuveld in Roemenië en die is geboren zonder dat die vader ooit zijn zoon had gezien. Zijn dit schuldige mensen? Zijn dit Duitsers? Mijn opvatting over de Duitsers van vandaag is heel anders dan dat die direct na de oorlog was”*. De verandering in opvatting lijkt te zitten in een nieuwe betekenis van schuld en daderschap. Duitsers hebben ook geleden en zijn dierbaren verloren. Dit inzicht stelt hem in staat niet enkel vanuit zijn eigen kwetsbare positie ten opzichte van Duitsers naar hen te kijken en geeft een nieuw oriëntatiekader. Dit oriëntatiekader bemiddelt wat het betekent om Jood te zijn tegenover een Duitser en vice versa. De afbakening van de ‘slachtoffer’ versus ‘dader’ identiteit wordt meer diffuus, misschien zelfs ervaren als gedeeld slachtofferschap. Het verstrijken van de tijd lijkt hierin van belang. Direct na de oorlog was er mogelijk geen ruimte voor een ander oriëntatiekader.

Ook voor H1G1 lijkt ‘tijd’ van belang in de transformatie van zijn ervaring. Zijn kwetsbare positie tijdens de oorlog in relatie tot de Duitsers en Duitsland veroorzaakte een aversie naar beiden. *“Mijn aversie tegenover het Duits, dat is verdwenen. Dat heb ik niet meer. En ik ben zelfs een bewonderaar van mevrouw Merkel. Of ik het helemaal met haar eens ben, is een tweede, maar ik ben wel een bewonderaar van haar. En dus dat kan tegenwoordig ook bij mij”*. Op de vraag hoe deze aversie verdwenen is antwoordt hij: *“Slijtage. Dat was slijtage. Me langzamerhand ervan bewust zijn dat het- Het merendeel van de Duitsers die nu leeft, geen aandeel heeft gehad in de wreedheden”*. H1G1 veroordeelt nieuwe generaties Duitsers en de huidige leider van het land niet. De bron van de kwetsbaarheid ligt in het verleden. Tijd biedt de ruimte om zijn relatie tot Duitsers en

Duitsland in de huidige context veerkrachtig te laten zijn. Het ‘zelfs’ bewondering hebben heeft namelijk een teken van overwinning in zich. Bewonderen gaat verder dan dogen of accepteren van de politieke leider.

Bij B1G1, C1G1, D1G1, G1G1 zijn geen processen van betekenisgeving te duiden met betrekking tot Duitsers en Duitsland. Bij de kinderen van B1G1 en G1G1 ook niet. De kinderen van C1G1 en D1G1 geven aan dat hun moeders zwegen over het verleden. Ondanks dat hebben deze G2 respondenten meegekregen dat Duitsers slecht zijn. D2G1: *“De Duitsers, dat was een soort begrip, we hadden geen idee wie dat waren. Maar dat waren hele slechte mensen en daar moesten we vooral heel erg waakzaam voor zijn. Dat soort dingen dat krijg je mee”*. Dit maakte deze G2 in hun jeugd kwetsbaar in relatie tot Duitsers en Duitsland die het kwaad vertegenwoordigden. D2G2 benoemt dat door ontmoetingen en relaties met anderen, zijn ideeën over Duitsers over de jaren heen zijn veranderd. Hierdoor werd hij op andere ideeën gebracht en in staat gesteld meer voor zichzelf te denken. C2G1 en C2G2 hebben beiden in hun werk ontmoetingen met Duitsers gehad waarin processen van veerkracht bemiddeld werden, en uit de kwetsbare verbinding met Duitsers en Duitsland nieuwe betekenissen konden ontstaan. C2G1: *“Het feit dat Duitsers slecht zijn, of waren, dat accepteer je als kind [...] dat zijn niet alleen zij, [...] we zijn het allemaal op verschillende momenten. Dat heeft me best wel beziggehouden en soms nog wel. In ieder geval dat gevoel van ik kan bijdragen om de wereld mooier te maken”*. ‘De wereld mooier maken’ lijkt de levenstaak van C2G1 als tegenwicht tegen ‘het slechte’, wie of wat dit uiteindelijk vertegenwoordigd. Deze taak verwezenlijkt ze in haar carrière als docent waarbij ze kinderen een eerlijke kans wil geven in het leven. Een kans die haar moeder nooit heeft gehad. C2G1: *“Ik heb later nog wel aangegeven, maar wiens opa fout was, hoef nu zelf niet fout te zijn? En als ik blijf denken in fouten wordt het nooit beter. In die zin ben ik daar mee bezig en vind ik dat ik daarmee bezig moet zijn. Kom ik in landen, wat vanuit mijn opvoeding nou niet een land zou zijn geweest waar je heen gaat of wat dan ook. Maar ik heb een kruiwagen gevonden, dat onderwijs, wat mij verder brengt om te zien dat er ook andere mensen zijn en die ervaring ook weer met anderen te kunnen delen”*. Niet willen denken vanuit fouten en hierop reageren met de missie de wereld mooier maken, is de ideologische betekeniswereld die bij C2G1 is ontstaan. Enerzijds vanuit de kwetsbare positie ten aanzien van Duitsers door de overdracht van haar moeder. Anderzijds vanuit ‘een daad van verzet’ tegen deze overdracht met de missie de wereld mooier te maken, ook in samenwerking met Duitsers. Kwetsbaarheid en veerkracht interacteren waarbinnen C2G1 betekenis kan geven aan haar leven, en haar opvattingen van goed en kwaad opnieuw duidt.

Voor C2G2 en F2G1 betekent het succesvol samenwerken met Duitsers: vergeving, overwinning en trots. Dit stelt hen in staat veerkrachtig te staan tegenover het kwaad dat de Duitsers toegekend hebben gekregen door hun ouders, en dit bemiddelt zo nieuwe betekenissen in de relatie tot Duitsers. Hierdoor hebben zij inmiddels ook positieve associaties bij Duitsers.

Bij de derde generatie lijkt geen sprake meer te zijn van een kwetsbare ervaring in de relatie tot Duitsers. Dit lijkt niet overgedragen door G1 of G2. Twee G3 respondenten noemen enkel dat Duitsers van nu niet verantwoordelijk zijn voor de daden gepleegd door Duitsers in de oorlog. Hierin is de stem van de derde generatie toekomstgericht zonder betekenissen uit het verleden een rol te laten spelen.

Betekeningen van Israël

Het was gewoon een gevoel dat bovenkwam. Dat ik echt dacht van, hier hoor ik op de een of andere manier. - D2G1

Twee G1 respondenten ervaren sterke verbondenheid met Israël, waar andere G1 respondenten geen betekenis ontlenen aan Israël. Israël is voor de twee respondenten een plek waar ze mogen zijn zonder gevaar te lopen. Deze plek bemiddelt de kwetsbare oorlogservaring geen gevoel van bestaansrecht en bestaanszekerheid te hebben. De verbondenheid met Israël maakt hen veerkrachtig in relatie tot die kwetsbare ervaring. H1G1: *“Dat je als Jood kwetsbaar bent in de samenleving. Dat geeft ook mijn verbondenheid met Israël basis [...] dat ik weet dat ik daar als Jood niet vervolgd word”*. Voor F1G1, die zichzelf beschrijft als Zionist, is na zijn gezin en zijn gezondheid *“Het welzijn van de Joodse gemeenschap en de staat Israël”* het belangrijkste in zijn leven. Weten dat zij thuishoren in Israël geeft deze twee respondenten een plek op de wereld en bestaansrecht in deze wereld als Jood.

Bestaansrecht als thema komt ook voor bij vier G2 respondenten. Voor hen betekent Israël veiligheid, *belonging* en het hebben van een vanzelfsprekend bestaansrecht. Die betekenissen zijn tot stand gekomen tijdens tijdelijk verblijven, wonen, of geboren zijn in Israël. Deze betekenis wordt gegeven in verhouding tot wat het leven in de Nederlandse samenleving voor hen betekent, namelijk onveiligheid, onrust, ‘anders zijn’ en op ieder

moment ‘gehaald’ kunnen worden. Dit voedt verschillende ervaringen van kwetsbaarheid. Voor sommigen is Amsterdam specifiek de plek die onveiligheid en ‘anders zijn’ betekent. H2G1: “[...] maar hier opgegroeid te zijn, zeker in Amsterdam, wetende waar iedereen van de familie gewoond heeft en waar de ouders van mijn vader en zijn zusje opgepakt zijn, als het ware het gat te voelen, dat was een giga belasting”. Of zoals A2G1 verwoord: “[...] ik ga niet graag Amsterdam in. Ook overdag niet. Ik heb eigenlijk altijd het idee dat er zomaar een gek rond kan lopen die wat doet ofzo. Ja, bangheid, angsten”. Amsterdam is voor H2G1 ook een plek waar hij verschillende incidenten meemaakte die op politiek en persoonlijk niveau ervaringen van kwetsbaarheid betreffen:

“[...] ik liep over straat naar het museum toe en uit een rijdende auto: kankerjood. Ik denk van, godverdikkeme wat is dat in godsnaam? Daar ben ik voor hier, ik voel me Amsterdammer. Wat is dit? Dat heeft me een giga opdonder gegeven.

X¹²: Kan je daar meer over vertellen, wat dat met je deed op dat moment?

Y: Eerst was een beetje zo weglachen. Diepe, diepe belediging. En ook zoiets van, we zijn weer niet een deel van de bevolking, van de rest van de Amsterdammers. [...] Pim Fortuyn was toen aan het opkomen zeg maar, met die kant van het politieke spectrum, wat ook beangstigend was. Dat heeft me ook angst gegeven.

X: En wat voor impact heeft die gebeurtenis gehad op de tijd daarna? Wat heb je ervan meegenomen?

Y: Een onveilig gevoel. Onveilig en ongewenst of zo.”

Wat ook meeweegt in de kwetsbare ervaring, is de samenstelling van de Nederlandse samenleving in relatie tot de Israëlische samenleving. In Israël is het Joodse volk in de meerderheid, in Nederland is het Joodse volk in de minderheid. In Nederland voelen de respondenten zich anders in verhouding tot de meerderheid niet-Joden. Een uitzondering op de meerderheid wat het minder vanzelfsprekend maakt er om te mogen ‘zijn’ en bestaansrecht te ervaren. F2G1, geboren in Israël, beschrijft dit als: *“Ik zeg altijd, ik was de eerste allochtoon in Rotterdam. Dat was echt zo. Er was gewoon verder niemand. Lang, donkerbruin haar, donkere ogen en ik was daarin een bezienswaardigheid. Want dat was, o, dat was dat meisje uit Israël”*. Dit in tegenstelling tot het zijn in Israël: *“Daar ben ik weer niet zo anders dan dat ik dat hier was”*.

F2G1 en H2G1 benoemen dat het politieke en maatschappelijke klimaat in Nederland

¹² X is de interviewer.

gedurende de tijd veranderd is. Meer immigranten maken dat de samenleving meer divers is en dat zij zich in dat opzicht meer onderdeel voelen van de samenleving. Dit neemt niet weg dat de ervaring van onveiligheid en er niet bij horen schade heeft achtergelaten. Daarnaast maakt een meer diverse samenleving de samenleving niet Joodser, een identiteit die levensbeschouwelijk en cultureel bepaald is. Een wezenlijk verschil met Israël waar zij zich onderdeel voelen van de samenleving in hun Joods zijn en zich mede hierdoor thuis voelen. Zoals F2G1 zegt is het zijn in Israël: *“Gewoon belonging. Niet het gevoel van, ze komen me halen”* in vergelijking tot Nederland: *“[...] diepgeworteld gevoel van, of je er mag zijn. Het is geen vanzelfsprekendheid”*. *“[...] ieder mens het recht heeft om ‘ik’ te zeggen zonder de angst te moeten hebben dat hij er dan aangaat om het maar zo te noemen [...]. De enige plek waar ik dat dus niet heb is in Israël.”* Ook roept Israël een bepaald gevoel op dat moeilijk in woorden te vatten is. Dit gevoel scheidt voor veel respondenten verbinding met het land. Deze verbondenheid lijkt zich af te spelen op een diepere, existentiële en spirituele laag. D2G1 omschrijft haar gevoel tijdens een vakantie in Israël als ‘magisch’: *“Het was gewoon een gevoel dat bovenkwam. Dat ik echt dat van, hier hoor ik op de een of andere manier.”* H2G1 voelt zich: *“[...] zeer verbonden met het land zelf, met de geschiedenis van het land, met de geschiedenis van alles, van het Joodse volk. Zeer verbonden met het politieke gebeuren. Ik voelde me totaal deel van de maatschappij en ook visje in het water”*.

Enkele G3 respondenten refereren aan Israël waarbij zij gedrag van hun grootouders of ouders verklaren of zich kritisch uitlaten over de politieke verhoudingen in het land. Hierin is een ambivalente houding naar het land te herkennen. Het is een plek waar G3 zich thuis voelt maar zich niet kan vinden in de politieke omstandigheden. Bijvoorbeeld C3G11: *“Als ik in Israël ben of zo, wat ik een heel mooi land vind, waar ik me echt heel erg op mijn gemak voel, maar waar ik wel echt denk: hoe kan het zo zijn dat je een joodse staat hebt die zo ongelijk verdeeldheid heeft in de groepen, terwijl dat, dat is gewoon niet wat voor mij in mijn ogen is, omdat wat ik heb meegekregen juist vanuit inderdaad die oorlog is dat iedereen gelijk is en dat je ook vooral iedereen gelijk moet behandelen en dat je niet dat onderscheid mag maken”*.

II: Resilience en vulnerability in interactie binnen religieuze- en levensbeschouwelijke aspecten

Kijken naar de toekomst en positief zijn. Dingen gebeuren nou een keer in een leven waar je geen kijk van tevoren op hebt, waar je weinig invloed hebt. - F1G1

Niks overkomt me, het is, dat ben ik die bepaalt wat er met me gebeurt en wat tot hoever ik wil gaan en hoe ik me voel. Dat heb ik uiteindelijk allemaal zelf onder controle. - C3G11

Hieronder wordt ingegaan op een belangrijk aspect van religie en levensbeschouwing, namelijk overtuigingen waarnaar mensen leven. De overtuigingen van respondenten die hieronder genoemd worden, vinden vanuit ervaringen van *resilience* en *vulnerability* hun oorsprong in het oorlogsverleden van de familie. Enkele overtuigingen zijn religieus maar de meesten niet. Een aantal respondenten put uit spirituele bronnen in de totstandkoming van deze overtuigingen. Hieronder worden de betekenissen van die overtuigingen besproken die de ervaringen *resilience* en *vulnerability* bemiddelen.

Betekenisvolle overtuigingen

De overtuiging die veel G1 respondenten hebben ten aanzien van hoe te leven, is dat men dient te leven vanuit het hier en nu. Zo verhoudt G1 zich tot het leven in het heden en tot het oorlogsverleden. Zoals A1G1 zegt: *“Kijk niet achterom want dan val je. Je leeft nu. Wat geweest is kan je niet terughalen en wat de toekomst brengt, moet je niet eens over praten”*. Ook betrekken G1 respondenten in het leven vanuit het hier en nu een toekomstgerichtheid. De nadruk niet leggen op het verleden, stelt hen in staat om te gaan met kwetsbaarheden uit het verleden. De oriëntatie op het leven focust zich op het heden en is naar voren gericht. Een overtuiging van G1 respondenten die hiermee samenhangt betreft de mate van invloed die men heeft op wat hem of haar toekomt. De meeste G1 respondenten zijn ervan overtuigd dat die eigen invloed minimaal of niets is. Dat zij deze overtuiging hebben kan vanuit het oorlogsverleden worden verstaan. Hierin hebben zij, weliswaar allen op verschillende manieren, momenten van onderdrukking ervaren die weinig ruimte lieten voor eigen invloed of controle. F1G1 zegt over huidige conflicten in de wereld: *“Dat zijn dus toch dingen die mij wel raken, maar waar je niks mee kan doen. Daar komt mijn fatalisme in naar voren. Van je*

kunt wel willen dat er wat gebeurt, maar als je ziet hoe de mens met de mens omgaat”.

De verklaringen die G1 geeft voor waarom dingen mensen toekomen verschilt per respondent. B1G1 stelt dat toeval niet bestaat en dat dingen bepaald worden door ‘iets’ groters, zonder dit expliciete vormen te geven. Voor D1G1 gebeuren dingen nou eenmaal zoals ze gebeuren. F1G1 noemt het een zelfgekozen en wellicht Joodse instelling: *“Kijken naar de toekomst en positief zijn. Dingen gebeuren nou een keer in een leven waar je geen kijk van tevoren op hebt, waar je weinig invloed hebt”*. Dit betekent voor F1G1 de ‘originele instelling van het leven’. Veel respondenten geven aan dat het verleden geen oriëntatiekader is in het hier en nu. Ze willen er niet in blijven hangen, niet steeds spreken over en vanuit het verleden omdat dat geen zin heeft. Dit betekent niet dat het oorlogsverleden geen rol speelt. Integendeel, volgens alle G1 respondenten is de oorlog altijd aanwezig, zowel in de herinnering als in het dagelijkse. Dat het verleden niet veranderd kan worden, maakt dat G1 zich richt op hetgeen waar wel invloed op uitgeoefend kan worden: het leven hier en nu en hoe zich hiertoe te verhouden. Zoals H1G1 zegt: *“... de levenden gaan toch voor de doden”*. Deze uitspraak benadrukt dat het actief vormgeven van het huidige leven, bepaald wordt door degenen die er wel zijn in plaats van die er niet zijn.

Ondanks de toekomstgerichte overtuigingen is het verleden voor veel G1 respondenten een van de leidende perspectieven van waaruit zij hun verhaal vertellen. Met name bij G1 die door hun kinderen als ‘vertellers’ van het verleden wordt omschreven, is het verhaal anekdotisch met veel verwijzingen naar gebeurtenissen kort voor, tijdens en kort na de oorlog. Ook gaan veel anekdotes over het succes en het geluk dat respondenten hebben bereikt en ervaren in het verdere leven. Dit betreffen ervaringen die bijgedragen hebben aan hun ervaring van *resilience*, zoals kinderen krijgen, een succesvolle carrière hebben, zich inzetten voor de Joodse gemeenschap en het ontmoeten van belangrijke mensen met aanzien en status in de samenleving. Dat zij dit hebben kunnen bereiken, wordt door G1 deels geweid aan de overtuiging dat het leven geleefd moet worden met de blik op het heden en de toekomst. De wisselwerking tussen beide overtuigingen: dat er niets aan het verleden veranderd kan worden en dat het leven geleefd moet worden vanuit het hier en nu en gericht op de toekomst, maakt dat respondenten zich *resilient vulnerable* op kunnen stellen in het leven.

G2 respondenten lijken in grote lijnen hun ouders te volgen in hun overtuiging en deze als het ware te echoën. A2G1 zegt in lijn van haar vader: *“Je kan een beetje bijsturen maar de grote lijnen staan toch vast in het leven. Daar ben ik van overtuigd”*. Het leven is in zekere zin bepaald en daarover is geen invloed uit te oefenen. D2G1 is in de gedachtelijn van haar

moeder toekomstgericht op 'doorgaan': *"De bottom line is dat je doorgaat, dat je gewoon, dat er weer een nieuwe dag komt en dat je dus weer iets gaat proberen en ziet of het lukt of niet lukt"*. B1G1 heeft nadat haar ouders gedeporteerd werden, het welkom zijn en thuishoren in de wereld gemist in haar kindertijd en adolescentie. Ergens thuishoren kwam pas met de komst van haar twee dochters. Ook adopteerde ze een zoon, een daad waarmee ze een kind letterlijk het welkome thuis wilde geven dat zij zelf nooit gekend had. De overtuigingen van beide dochters, C2G1 en C2G2, zijn af te leiden uit hun moeders overtuiging en verleden. C2G1: *"Ieder kind het recht heeft op een warm welkom"*, en zij ziet het als haar levensdoel hieraan bij te dragen vanuit haar werk in het onderwijs. Daarnaast is het feit dat haar kleindochter en kleinzoon die met complicaties ter wereld zijn gekomen juist in haar familie geboren zijn, van extra van betekenis in het licht van dit levensdoel. *"Dus dat voelt voor mij wel als, achteraf gezien hoe raar dat ook klinkt, goed dat het hier gebeurd is, hij [kleinzoon] was welkom"*. Haar overtuiging bemiddelt de ervaring van *vulnerability*: de pijn die C2G1 heeft ervaren door het verdriet en het verleden van haar moeder, en *resilience*: de kracht waar vanuit ze reageert en haar leven in het teken stelt van kinderen welkom heten. Dit samen vormt haar levensdoel en voedt haar positieve houding: *"Doordat mijn moeder de oorlog heeft meegemaakt, dat ik bij moet dragen in de wereld mooier maken. Niet alleen haar leven, maar daar moeten we allemaal van kunnen profiteren. Omdat ik ook heel, hoe zal ik dat verwoorden, ik wil vanuit een positieve kijk op het leven in het leven staan"*. Het 'moeten' bijdragen ervaart C2G1 ook als last en zwaarte. Dit betreft een drukkende verantwoordelijkheid om te slagen voor haar moeder, een bron van kwetsbaarheid voor haar. De wisselwerking in haar levensdoel als bron van kracht en kwetsbaarheid, maakt C2G1 hierin *resilient vulnerable*.

C2G2 wil ook het leven mooier en beter maken voor haar moeder. Het Joods zijn is haar moeder ontnomen met het uitmoorden van haar familie en het Joodse volk in Nederland. C2G2 heeft zichzelf het levensdoel gesteld de Joodse traditie en identiteit te integreren in haar leven en in dat van haar kinderen, zodat haar moeder weer een Joods thuis zou hebben. Dit ondanks dat C1G1 in het interview uitspreekt niets met haar Joods zijn te willen. Het feit dat het haar moeder ontnomen is, is genoeg reden voor C2G2 dit terug te willen geven. *"Dus ik heb het zeg maar heel altruïstisch voor mijn moeder gedaan. Maar ik heb er later hoe meer ik deed, heb ik er zelf ook mijn geluk in gevonden, snap je? Dus ja, ik durf bijna niet te zeggen, maar ik doe het ook voor mezelf"*. Haar levensdoel in het teken van haar moeder stellen, gaf een drukkend verantwoordelijkheidsgevoel hierin te slagen. Uiteindelijk werd het Joods zijn C2G1's eigen levensgeluk. Het is het grootste dat zij heeft bereikt in haar leven en zij kent

zichzelf hiermee eigenwaarde toe. Daarnaast reflecteert dit levensgeluk dat ze ook voor zichzelf leeft en niet alleen voor haar moeder. Dit lijkt onwennig voor C2G1, gezien leven voor haar moeder lange tijd haar oriëntatie op het goede is geweest. Verschillende veerkrachtige en kwetsbare processen in het nastreven van een Joodse familie, maken C2G1 *resilient vulnerable* in het nastreven van dit levensdoel.

Bij meerdere G3 respondenten is een sterke overtuiging van zelfbeschikking zichtbaar in hoe zij zich verhouden tot het leven. Deze zelfbeschikking uit zich in het idee zelf het leven vorm te kunnen geven en invloed uit te kunnen oefenen op hoe het leven loopt. Dit in tegenstelling tot de overtuiging van G1 en G2 dat het leven vaststaat en dat enkel de reactie hierop men vrij staat. C3G11 stelt: *“[...] niks overkomt me, het is, dat ben ik die bepaalt wat er met me gebeurt en wat tot hoever ik wil gaan en hoe ik me voel. Dat heb ik uiteindelijk allemaal zelf onder controle [...]”*. F3G11: *“Het is nu voor mij duidelijk dat ik alleen ben gekomen en ook alleen ga. En dat ik ieder moment van de dag kan besluiten om het anders te doen en dat mijn ouders daar minder macht over hebben”*. Uit de data is niet vast te stellen of het idee van zelfbeschikking direct verband houdt met het oorlogsverleden. Veel G3 respondenten hebben niet het idee dat dingen bepaald zijn of dat zij geen invloed hebben. D3G22 en haar zus, zo blijkt uit het volgende fragment, hebben beide een duidelijk idee van het zelf kunnen inrichten van het leven: *“[...] Mijn zus dan zegt, je moet ook op jezelf letten, je moet ook je eigen leven maken. Dat soort dingen, je kan niet altijd maar voor andere mensen meeleven en meevoelen met andere mensen. Maar ik denk juist dat het wel belangrijk is om wel met andere mensen mee te leven en wel te denken van goh, waarom is dit zo en waarom doen we er niks aan.”* Alleen ‘er zijn’ volstaat niet, D3G22 wil iets positiefs toevoegen aan de wereld. Hierin weerklinkt een progressieve houding die uitgaat van het individu dat acteert vanuit de vrijheid het leven zelf in te richten. Dit betreft een toekomstgerichtheid die de boventoon lijkt te voeren bij G3. Hierbij is het oorlogsverleden een herinnering die aanzet tot beter doen, vanuit de gedachte dat mensen niet hetzelfde leed als hun grootouders zouden moeten ervaren. G3 ervaren minder druk en verantwoordelijkheid van het ‘beter willen doen’ dan G2, dit is namelijk niet ten behoeve van hun (groot)ouders. Met name jongere G3 respondenten leggen hierbij minder of geen focus op het oorlogsverleden. Ze geven weinig tot geen blijk van de kwetsbaarheid die G2 heeft ervaren door de opvoeding van G1. De opdracht die veel G2 respondenten zichzelf gaven hun kinderen niet te belasten met hun pijn, lijkt geslaagd te zijn. De oudere G3 respondenten erkennen dit leed van G2 wel. De kwetsbaarheid die zij hier zelf in hebben ervaren zet hen aan tot het beter willen doen en de wereld mooier maken voor

anderen in het algemeen, hun ouders en vooral grootouders. Dit speelt daarnaast ook mee in hoe ze in het leven staan, wat zij lijken te formuleren vanuit het oorlogsverleden en hun opvoeding. Vooral bij oudere G3 lijkt sprake van *resilient vulnerability* vanuit de overtuigingen in relatie tot het oorlogsverleden.

III: Resilience en vulnerability in interactie binnen de familie

Ik heb natuurlijk kleinkinderen gekregen en mijn kinderen heb ik, de twee dochters heb ik altijd gezegd, dat was een pleister op de wonden. - C1G1

Het voorzetten van de familielijn is van groot belang gebleken voor de respondenten. Het ouderlijk- en eigen gezin zijn hierin van grote waarde. De betekenissen van het voorzetten van de familielijn, het ouderlijk- en eigen gezin wordt hieronder toegelicht. Ook wordt ingegaan op de betekenis van de Joodse identiteit die verband houdt met de betekenis van de familie. Hierna wordt ingegaan op de betekenis die G1 als voorbeeldfiguur heeft vervuld binnen de familie.

Betekenenissen van familie en het voortzetten van de familielijn

De dankbaarheid van 'moet je eens kijken wat wij hebben'. Wij die er niet hadden moeten zijn. Onze ouders hun generatie was natuurlijk uitgedund. - A2G1

De familie van de overlevenden is grotendeels vermoord in de oorlog. De gevolgen hiervan voor de familiestructuur en de fysieke afwezigheid van familieleden, worden door alle generaties heen gevoeld. Dit levert zowel ervaringen van *vulnerability* als *resilience* op die in wisselwerking met elkaar de betekenis bemiddelen van het eigen gezin, het feit dat er nakomelingen zijn en dat de familie voortgezet wordt.

C1G1 zat ondergedoken en verloor haar ouders en twee broers. Ze bleef over met haar jongste broertje. Het verlies van haar familie heeft ze ervaren als groot gemis en leegte. Op bepaalde momenten was dit gemis extra aanwezig, zoals tijdens haar zwangerschap en voor lange periode op zondag: de dag dat haar ouders haar achterlieten bij het onderduikadres. Deze ervaringen van kwetsbaarheid lijken het gevoel en de betekenis die C1G1 aan haar eigen

gezin geeft op positieve wijze te versterken. *“Ik heb natuurlijk kleinkinderen gekregen en mijn kinderen heb ik, de twee dochters heb ik altijd gezegd, dat was een pleister op de wonden. [...] Bij de kinderen kon ik alles vergeten, van de achterliggende periode”*. Het verlies van haar familie heeft een wond achtergelaten die iedere zondag weer opengehaald werd. In de pleeggezinnen voelde zich nooit volledig veilig of gelijkwaardig onderdeel van een gezin. Met de komst van haar kinderen maakt C1G1 weer deel uit van een eigen gezin. Haar kinderen bemiddelen zo de pijn van het verlies en scheppen een oriëntatiekader op een geloofwaardige visie van het goede: een thuis. Dit betekent dat ze weer een plek heeft op de wereld waar ze zich vertrouwd weet en onderdeel voelt van een groter geheel. Vanuit deze betekenis kan C1G1 zich oriënteren op het leven nu en in de toekomst. *Resilient vulnerability* vertaalt zich als de pleister op de wond. De pijn van het verleden wordt toegedekt door hetgeen dat deze pijn vermindert: haar kinderen. Hierdoor kan ze verder kan met haar leven en zich richten op wat haar zin geeft, terwijl haar kinderen haar tegelijkertijd aan de pijn herinneren van de familie die ze verloren heeft.

Ook voor G1G1 heeft het verliezen en het weer opbouwen van het eigen gezin geleid tot oriëntatie op het goede en betekenis geven aan het leven. Die is voor haar gelegen in de heroriëntatie op haar identiteit: *“Ik kan het me helemaal niet voorstellen natuurlijk, maar ik zou me geen raad weten als die [man en kinderen] er niet geweest waren. En die man was natuurlijk, nou ja, [...] maar die kinderen, dat gezin wat je weer opgebouwd hebt, dan was je weer een van een normaal gezin. Je was moeder van een gezin en vrouw van”*. G1G1 was na de oorlog wees, niet langer onderdeel van een gezin van waaruit ze zich kon identificeren. In haar eigen gestichte gezin is ze een moeder en echtgenoot. Ook na het overlijden van haar man blijven de kinderen het middelpunt van haar oriëntatie op het goede: *“Ik kan dus heel goed met moeilijke situaties omgaan, ja. Behalve als het iets betreft wat mijn kinderen [...] mijn kinderen en mijn kleinkinderen is mijn alles. Maar dat is toch ook mooi, daar leef je toch ook voor? Daar ben je er nog voor”*. De wisselwerking tussen haar gezin als grootste bron van kwetsbaarheid en zin maakt, de betekenis van haar gezin overstijgend en alomvattend: alles.

Voor H1G1 staat *resilient vulnerability* in relatie tot zijn familie in het teken van overwinning. Met het voortzetten van de familielijn wordt het bestaansrecht van zijn familie vergroot. Dit komt naar voren in zijn eigen verhaal: *“Gisteren heb ik ze weer gezien, de kinderen. Onze achterkleinkinderen. En we zien ze bijna iedere week. En dat is natuurlijk steun. En dat we nazaten hebben”*. Ook in het verhaal van zijn kleinzoon H3G11 komt dit aspect naar voren: *“Mijn opa vertelt altijd toen ik geboren was hij riep dat ik zijn overwinning*

op Hitler was. Omdat de familie dan doorging. En toen mijn kinderen geboren werden zei dezelfde grootvader nou kijk, het gezin of tenminste de familie begint weer normale proporties te krijgen. Dus vandaar dat ik zeg dat mijn grootvader nooit echt serieus- Nooit meer echt uit de oorlog kwam dus. De grap is toen mijn zoontje geboren werd, snapte ik ergens wat hij bedoelde". Zijn nazaten betekenen overwinning op het kwaad dat H1G1 en zijn familie is aangedaan in de poging hen uit te roeien. Vanuit die betekenis kan H1G1 zich oriënteren op het goede. Tegelijkertijd geeft deze overwinning hem kwetsbare ervaringen. Zijn nazaten herinneren hem er namelijk aan waarom hij überhaupt overwinning voelt: *"Maar ik moet ook zeggen dat ik ook weleens denk aan die kinderen [kleinkinderen]. En dan denk ik, ja, die- Deze kinderen van deze leeftijd zijn ook de gaskamer in gegaan. Dat realiseer je je wel. Ik heb een schattig neefje gehad. Keesje. Ach gut. Die was zeven jaar, net zo oud als nu..."*. Resilient vulnerability komt bij H1G1 naar voren in de overwinning van het voortzetten van zijn familielijn die van betekenis is in relatie tot de familie die hij verloren heeft.

Het is interessant om naar de verschillen te kijken tussen hoe de mannelijke en vrouwelijke overlevenden betekenis toekennen aan hun vermoorde en bestaande familie. Bij mannelijke overlevenden lijken betekenissen met betrekking tot het gezin en de familie te liggen in het bestaansrecht en voortbestaan van de familielijn, en in de overwinning op de gepoogde uitroeiing. Bij de vrouwelijke overlevenden lijkt de nadruk in de betekenissen te liggen op het aspect dat zij zich weer verbonden voelen met een groter geheel, en zich thuis weten, het 'eigene' dat het gezin betreft. Zij komen tot de betekenisvolle identiteit van moeder binnen de gezinscontext. Binnen deze context en identiteit doen zij ertoe en doet het leven ertoe. Voor mannelijke overlevenden doet het leven er vanuit de gezinscontext toe in de overwinning van het overleven, verwerven van bestaansrecht en voortzetten van de familielijn. Kinderen en familie worden ook bij mannelijke respondenten genoemd als een van de belangrijkste dingen in het leven. Toch lijkt er minder expliciet vanuit identiteit van vader betekenis gegeven te worden aan het zelf. Dit doen mannelijke overlevenden meer vanuit wat zij bereikt hebben in termen van carrière en wat zij gedaan hebben voor de Joodse gemeenschap.

Voor G2 zijn hun kinderen van grote betekenis in relatie tot het oorlogsverleden. Dit oorlogsverleden heeft zijn weerslag op hoe zij zich verhouden tot het ouderlijk gezin, het eigen gezin en in existentiële opvattingen over het bestaan. Het fysieke gemis van familieleden confronteert G2 met de selectiviteit en kwetsbaarheid van het bestaan. Dit fysieke component wordt voelbaar in objecten, foto's, films en poëziealbums van voor de

oorlog waarin vermoordde familieleden een gezicht krijgen. Ook is dit fysieke component voelbaar in de kleine omvang van het aantal personen per familie. Existentiële onzekerheid van het bestaan is gegrond in het idee van ‘er niet hadden mogen zijn’ omdat hun ouders eigenlijk veroordeeld waren tot uitroeiing. Anderzijds maakt dit idee G2 ook dankbaar er te mogen zijn en de familielijn voort te zetten. Het gezin betekent ‘alles’, en is daarmee het meest dierbare en kwetsbare in het leven. A2G1: *“De dankbaarheid van 'moet je eens kijken wat wij hebben'. Wij die er niet hadden moeten zijn. Onze ouders hun generatie was natuurlijk uitgedund. [...] Dat wij er nog zijn, en dat wij nu kleinkinderen mogen hebben. Dat is natuurlijk heel bijzonder. Dat werkt dus altijd wel door. Het besef hebben van hoe bijzonder het is dat wij er zijn. Ja. En weten van 'je had er eigenlijk niet mogen zijn' ”.* ‘Er toch zijn’ en de familie voort laten bestaan maakt het leven zinvol. Voor C2G2 geeft dit richting aan haar leven: *“En wij moeten doorgaan en wij moeten het Joodse volk voortzetten, want dat is mijn taak om het Joodse volk voort te zetten.”* Er mogen zijn wordt echter ook ervaren als een opgave door sommige G2 respondenten. In vergelijking tot vermoordde familieleden en familieleden die nog geboren hadden kunnen worden, bestaan zij wel. Dit betekent voor sommige G2 respondenten dat zij moeten slagen in het leven, ook ter compensatie voor het verlies van hun ouders. ‘Er mogen zijn’ betekent zowel een leven vanuit dankbaarheid als leven vanuit een grote opgave.

Veel G2 respondenten spreken over het gezin ‘bij elkaar houden’. Hun kinderen vaak bezoeken, bellen en zich nauw betrekken op de inhoud van hun levens verwijst naar fysieke en emotionele verbondenheid. Deze verbondenheid is van grote betekenis voor G2. G2G1 duidt dit als ‘harmonie’: *“Dat iedereen bij elkaar blijft. Iedereen bij elkaar is. [...] Als dat zo mag blijven, dan, nou dan is het eigenlijk, dan is het goed, dan is het- Dan ben ik- Zou ik heel gelukkig zijn, [...] Dan ben ik namelijk nu, op dit moment. [...] We zijn allemaal bij elkaar, de kinderen zijn goed met elkaar en hebben mensen”.* F2G1 duidt de verbondenheid als ‘vol leven’, de hechte band met de vele generaties van haar vader tot aan haar kleinkind. Verbondenheid is een bron van veerkracht die tot stand komt in wisselwerking met de kwetsbare ervaring van opgegroeid zijn in een verscheurde familie. Opgevoed worden door ouders met een Holocaustverleden, heeft teweeggebracht dat het ‘bij elkaar houden’ van het eigen gezin ook met angst en zorgen gepaard gaat. A2G1: *“Misschien heeft het te maken met wat er gebeurd is, ik weet het niet. Ik moet ze gewoon bij me hebben. [...] Soms ben ik zo bang. God bewaar me dat er iets gebeurt of [diep adem] ik overleef het niet, ik overleef het niet denk ik dan”.* Het bij elkaar hebben en houden van de (klein)kinderen is een manier om een gevoel van veiligheid te creëren. Deze behoefte aan veiligheid lijkt voort te komen uit de

onveiligheid die gevoeld wordt in het idee dat Joden eens vervolgd zijn en dat dit nogmaals zou kunnen gebeuren. A2G1: *“Altijd bang dat ze me kwamen halen, dat er op de deur werd geklopt. Heel veel angsten. Het is altijd aanwezig, altijd is het Jodendom en oorlog, is niet van elkaar te scheiden helaas”*. Het Joods zijn maakt dat veel G2 respondenten zich onveilig voelen ten opzichte van de niet-Joodse buitenwereld. Antisemitisme is volgens veel G2 respondenten niet weg. Dat de oorlog heeft plaatsgevonden bewijst dat dit zomaar weer kan gebeuren. Dit houdt verband met de manier waarop veel G2 respondenten zijn opgevoed, namelijk met de boodschap hun Joods zijn te verbergen om niet op te vallen. Bijvoorbeeld door niet hardop te benoemen dat ze Joods zijn en bepaalde (weliswaar stereotype) Joodse uiterlijke kenmerken zoals donker haar niet te accentueren. Het ‘gehaald worden’ blijft een angst, omschreven als altijd op je hoede zijn, een wantrouwen naar de niet-Joodse wereld. Ook wil G2 financieel voor zichzelf kunnen zorgen zodat ze altijd kunnen vluchten met voldoende reserves. G2 respondenten willen het gezin bij elkaar houden voor het moment dat de dreiging die zij ervaren gehaald te worden realiteit wordt, zodat zij niet van elkaar verwijderd worden.

Kortom, het gezin en de familie is voor G2 van grote waarde. Het is ‘alles’, het belangrijkste in hun leven. Vanuit wat zij wel en juist niet gehoord hebben in de verhalen van hun ouders over hun verscheurde gezin, zijn G2 respondenten op hun hoede om niet hetzelfde mee te hoeven maken hun met eigen kinderen. Dit verbindt de families op een hechte en intense manier. De fysieke en emotionele verbondenheid van het ‘bij elkaar houden’ is van grote betekenis en bemiddelt zowel ervaringen van kwetsbaarheid als veerkracht.

G3 respondenten hebben op A3G11, F3G11 en H3G11 na zelf geen kinderen. Deze G3 respondenten noemen hun eigen- en ouderlijk gezin als belangrijkste in het leven. Voor andere G3 respondenten is het ouderlijk gezin het belangrijkste. Vergelijkbaar met G2 noemt G3 de behoefte het gezin bij elkaar te houden. C3G11: *“Dat zijn dingen die wel voor mij heel erg van belang zijn, om de hele tijd de familie en de mensen die ik liefheb zo dicht mogelijk te houden of in ieder geval weten hoe ik die kan bereiken, zeg maar. Ja, dat zijn wel dingen die heel erg in de familie zitten. En ook de angst van nou ja, stel dat er een oorlog uitbreekt, of dat er een overstroming is, of wat dan ook, dan moeten we wel zo snel mogelijk als familie bij elkaar zijn.”* Hoewel bij G3 angst aanwezig is voor tegenspoed die een potentiële dreiging vormt de familie uit elkaar te drijven, is bij de meesten de angst voor Jodenvervolgung specifiek minder aanwezig dan bij G2. G3 geeft vanuit het oorlogsverleden van G1 grote betekenis aan het bij elkaar houden van de familie en waarborgt de hechte band. De nadruk

ligt hierbij vooral op de veerkracht die zij halen uit de verbondenheid die hieraan ten grondslag ligt. Investeren in contact met de familie is van belang vanuit G3's behoefte het verdriet van G1 te compenseren. Dit voelt niet als een opgave maar als daad van verbondenheid vanuit de liefde voor hun grootouders. G3 ervaart niet de druk die G2 ervaart het leven beter en mooier te maken voor G1.

Betekeningen van de Joodse identiteit

Sartre zei, je bent een Jood omdat een ander zegt dat je een Jood bent. En daar heeft hij gelijk in, want dat is natuurlijk ook zo. Anders zou het helemaal geen inhoud hebben. – H1G1

Respondenten identificeren zich op diverse manieren met de Joodse identiteit en ontlenuen zo verschillende betekenissen hieraan. Identificatiekaders zijn uiteenlopend en betreffen onder andere religie, traditie op cultureel en religieus vlak, maatschappelijke positie, slachtofferschap en Joden als sociale groepering. Deze kaders differentiëren in een verleden-, heden tot toekomstperspectief. Meerdere G1 respondenten identificeren zich met Joods zijn vanuit het verleden: de oorlog. C1G1: *“Ik was ook heel bang. Want daar [Joden] wilde ik niet meer bij horen. Dat heb ik ook een periode gehad als kind. Want ik was bang, weet je wel, dan kreeg je oorlog”*. Voor C1G1 betekent het horen bij Joden als groepering gevaar en dreiging. Vanuit deze betekenissen oriënteert C1G1 zich op haar plek in de samenleving en wil niet bij een groep horen. Dit geldt overigens voor ook groeperingen in de samenleving in het algemeen zoals politieke partijen.

Voor F1G1 betekent Joods zijn ‘horen bij het Joodse volk’, in tegenstelling tot ‘gelovig zijn’, wat volgens hem voor anderen Joods zijn betekent. *“Ik ben meer lid van het volk dan dat ik een gelovige ben. [...] Ik ga toch wel regelmatig naar de synagoge. De 29ste ga ik Kaddisj, Kaddisj is het rouwgebed uitspreken voor de dood van mijn vader. Ik probeer ieder jaar, voor mijn moeder en voor mijn broer, dat betekent daarom niet dat ik geloof”*. Deel zijn van het Joods volk doet F1G1 door sociaal en maatschappelijke betrokken te zijn bij de gemeenschap in Nederland door zich bijvoorbeeld in te zetten voor de Maror gelden¹³. Het

¹³ Maror een afkorting van stichting Morele Aansprakelijkheid ROof en Rechtsherstel. Maror-gelden betreffen subsidies voor collectieve doelen binnen de Joodse gemeenschap in Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog was het rechtsherstel in Nederland gebrekkig. Daarnaast hielden financiële instellingen Joodse gelden achter.

Joodse volk bijeenhouden motiveert hem hierin. De betekenis ‘bij het volk horen’, is interessant in relatie tot lange tijd waarin F1G1 in Israël gewoond heeft na de oorlog. Zoals eerder benoemd, is het Joodse volk in Israël in een meerderheidspositie in tegenstelling tot de minderheidsgroep die het in Nederland betreft. Het land Israël is aan de Joden toegewezen om te gaan wonen na de oorlog. Erbij horen en er mogen zijn, zou hiertoe herleid kunnen worden en verklaren waarom F1G1 in zijn betekenis van Joods zijn afwijkt van andere G1 respondenten. Hij is de enige respondent die zich in het Joods zijn identificeert als Zionist.

H1G1 erkent zijn Joodse identiteit als iets dat er is omdat anderen hem dit hebben toebedeeld: *“Sartre zei, je bent een Jood omdat een ander zegt dat je een Jood bent. En daar heeft hij gelijk in, want dat is natuurlijk ook zo. Anders zou het helemaal geen inhoud hebben. Het heeft inhoud omdat andere mensen jou als Jood zien tot op de huidige dag”*. Zijn ervaring vervolgd te worden omwille van zijn Joodse identiteit, heeft hier de betekenis ‘onveiligheid’ aan gegeven. Het wonen tussen Joodse mensen in tegenstelling tot niet-Joodse mensen, ervaart H1G1 als volgt: *“Het is hier een stuk veiligheid, denk ik. Het opgesloten zijn in je eigen identiteit. Ik weet het niet. [...] we ontmoeten hier natuurlijk ook mensen die we van vroeger kennen”*. Als individu in een minderheidspositie betekent Joods zijn ‘onveiligheid’, en in een meerderheidsgroep betekent dit ‘veiligheid’. *“Ik weet dat de burens geen antisemieten zijn. Ja, snapt u dat? Ja. Dat is toch altijd wel mijn angst dat- Dat men een stuk anti-Joodse gevoelens heeft”*. De betekenis van Joods zijn is mede context afhankelijk.

G1G1 geeft geen blijk van een Joodse identiteit die iets voor haar betekent. *“Maar ik heb me nooit anders gevoeld dan jij bijvoorbeeld. Ik ben er ook nooit mee bezig geweest, ik ben natuurlijk ook niet religieus. Dat scheelt ook wel een beetje”*. Geen enkele G1 respondenten geeft een religieuze betekenis aan Joods zijn. Joodse dingen doen, zoals Joodse muziek luisteren en Joods eten, doet men vooral in de privésfeer met familie of met andere Joodse mensen. Dit brengt, zoals C1G1 zegt, een Joods gevoel teweeg op een prettige manier.

Vanuit de betekenis die veel G2 respondenten geven aan Joods zijn, wordt duidelijk dat de gedachte van hun ouder(s) niet met hun Joodse identiteit naar voren te treden bij hen

Uitvoerige besprekingen met de Nederlandse overheid, verzekeraars, banken en effectenbeurs leidden in de jaren 1999-2000 tot overeenkomsten over restitutiebetalingen. De akkoorden met deze partijen betekenden voor de Joodse gemeenschap dat alsnog de morele aanspraken van de Nederlandse Joden op deze tegoeden werden erkend.

Maror. (z.d.). *Waar Maror voor staat*. Geraadpleegd op 24 augustus 2021, van <https://www.maror.nl/waar-maror-voor-staat>.

ingeprent is. Hier openlijk voor uitkomen betekent onveiligheid. A2G1: “[...] *wat ik wel altijd vond bij ons, was dat je niet zo overduidelijk met je Jodendom naar buiten moest komen. [...] hij waarschuwt ons ook. 'Goed je ogen openhouden, goed opletten, niet wachten tot het te laat is'. Ja zo is het momenteel hoor. Ja echt*”. D2G1: “*Ook een heel belangrijk ding, we deden absoluut niets aan ons Joods zijn. En ik mocht absoluut er niet Joods uitzien. Ik moest ervoor zorgen dat ik niet mijn haar los had. Mijn haar moest vastzitten anders leek ik veel te Joods*”. D2G2 ervaart deze onveiligheid niet. Hij noemt dat zijn moeder niets wilde weten van Joods zijn, er geen aandacht aan besteedde en hij dus ook niet. Joods zijn heeft geen betekenis buiten het feitelijke om. B2G1 gebruikt de metafoor van drijvende ijsrotsen om de betekenis van Joods zijn uit te drukken: “[...] *het is net alsof ik op twee ijsrotsen sta, de ene is de wereld van de Joden en de andere is de wereld van de niet-Joden en ik sta met een been op ieder en die ijsrotsen die drijven uit elkaar weg en op een gegeven moment kan ik ze niet meer bij elkaar houden en ik val er dan tussen*”. B2G1 is Joods vanaf haar vaders kant, wat door sommige Joden niet als Joods wordt beschouwd. In beide werelden weet B2G1 zich niet thuis, dit lijkt een betekenis van onbestemdheid teweeg te brengen. Ze weet zich ook niet thuis binnen het jodendom als religie of traditie. Hier is ze niet mee opgevoed. “[...] *maar ja voor de niet Joodse wereld, was ik toch, he, en lees de nazi's, dan zou ik toch Jodin geweest zijn [...] en opgepakt worden. Dus was ik mijn leven niet zeker en niet veilig. Dus waar ben je dan veilig? Nergens!*”. Vanuit de oorlog identificeert B2G1 zichzelf als Jodin, wat betekent dat je je leven niet zeker bent. C2G1 is zoekende naar wat Joods zijn voor haar betekent en vraagt zich in relatie tot de Joodse gemeenschap ook af of ze Joods genoeg is. Dit terwijl zij een Joodse moeder heeft, maar eveneens niet met het jodendom en tradities is grootgebracht.

De Joodse identiteit wordt door veel G1 en G2 respondenten ervaren als een van buitenaf opgelegde identiteit, doordat anderen hen beschouwen als Joods of door overdracht bij geboorte. De negatieve betekenissen ‘onveiligheid en onbestemd’ lijken inherent aan het oorlogsverleden dat met deze oplegging gepaard gaat. Zowel vanuit de individuele ervaring van de ouder(s) als van het Joodse volk als groep. Tegelijkertijd doet de oplegging van de identiteit een appel hier zelf iets te doen met het Joods zijn. Respondenten zoeken dit vooral in de Joodse gemeenschap en culturele traditionele gebruiken, maar ook in religie en rituelen. Zo zijn sommige respondenten bezig vanuit zichzelf betekenis te geven aan hun Joodse identiteit als autonome daad. Hierin lijken zij zoekend naar positieve betekenissen. C2G2 vindt dit in het praktiseren van het jodendom en in de Joodse gemeenschap. Dit betekent deel uitmaken van iets groters. Iets dat C2G2 trots maakt omdat dit het Joodse volk hun ontnomen

bestaansrecht teruggeeft. Geïnspireerd door een Rabbijn die tegen H2G1 zei dat iedere Joodse gemeenschap recht heeft op iemand die hen voorgaat in de kennisleer van jodendom, werd zelf H2G1 Rabbijn. Joods zijn is leidend in H2G1 zijn leven: *“En ik leef met het jodendom, het jodendom met mij. Feestdagen, alle dingen, dagelijkse rituelen, van wieg tot graf en van winter tot winter het zit erin, weet je, dat is het referentiekader”*. F2G1 spreekt over een Jodendom van voor- en na de oorlog. Het Jodendom van na de oorlog staat haar ziens gelijk aan de Holocaust. Door haar zoektocht naar het Jodendom van voor de oorlog, heeft ze zich weten te verbinden met haar voorouders en is ze weer ‘geworteld’, en wel in een mystiek-cultureel en spiritueel Jodendom: *“Het gekke is dat ik via het Soefisme terug ben gekomen bij mijn eigen Joodse wortels [...] Dat is zo rijk aan spiritualiteit en muziek en cultuur en noem het maar op, maar dat is natuurlijk volledig ontworteld en uitgeroeid of althans getracht. Maar ik kom echt uit een lijn van grootouders en ook daarvoor, die allemaal wel mystiek waren in de zin van dat ze, hoe moet je dat zeggen, gewoon heel dicht bij hun natuur en hun gevoel en hun zienswijze en hun leren en hun kijken en dat heb ik”*.

Voor sommige G3 respondenten betekent Joods zijn zoals voor G1 en G2 ‘onveiligheid’. Dit slaat terug op wel of niet mogen opvallen als Joods en of zij binnen de context een minderheid- of meerderheidsgroep zijn. A3G11: *“Aan de ene kant voelde ik me heel veilig, want ik zat daar niet heel erg in de Joodse kringen. Aan de andere kant voelde ik me heel erg niet veilig, en heel erg onveilig. Want ik werd altijd heel erg neergezet als het Joodse meisje, want er was maar een Joods meisje in het dorp”*. Ook C3G11 ervaarde een zekere angst als kind: *“Stel dat er weer een oorlog uitbreekt [...] dan mag niemand weten dat ik joods ben dan, zeg maar. En dat was ook toen ik uit de kast kwam, of tenminste, toen ik door had dat ik homoseksueel was, was dat eigenlijk ook hetzelfde van dat ik dacht, o shit, dan behoor ik tot twee minderheidsgroepen en als er nu een oorlog uitbreekt dan zou het helemaal een ramp worden”*.

Een soortgelijk proces als bij G2 respondenten waarin zij zelf betekenis geven aan het Joods zijn in plaats van enkel de negatieve betekenis uit het verleden meenemen, is te zien bij G3. Joods zijn is er bij F3G11 ‘met de paplepel ingegoten’, iets zo vanzelfsprekend dat er geen verdere betekenis mee gepaard ging. Nu ze in verwachting is en ze het Joods zijn gaat doorgeven, denkt ze na over de betekenis hiervan voor haar kind en zichzelf. In familie G heeft het Joods zijn geen nadruk gekregen in de opvoeding. G2G1 is opgevoegd met het idee dat Joods zijn een gegeven feit is en niet meer. G3G11 heeft tot hij in contact kwam met Joodse leeftijdsgenoten geen aandacht besteed aan zijn Joodse identiteit. Vanaf dit punt is hij

gaan zoeken wat het voor hem betekent. *“In Amsterdam-Zuid zit ik op een voetbalclub met heel veel Joodse jongens. En die zijn allemaal heel veel meer Joods dan ik in de zin van dat ze veel meer aan de religie vasthouden. En ik merk weleens dat ik me dan denk, ben ik wel Joods, ben ik niet Joods? Het gekke is, ik voel me wel Joods, dat is heel raar”*. Zijn zus G3G12 maakte een vergelijkbaar proces door: *“Op hockey had je een heel duidelijk onderscheid tussen de Joodse kinderen en de niet-Joodse kinderen. En ik mocht altijd bij de Joodse kinderen staan en dat vond ik heel cool, dat ik daarbij mocht”*. Zij ontwikkelde hierdoor een gevoel van trots en droeg dit uit in symboliek met het dragen van een davidster om haar hals. De reactie van G1G1 hierop: *“ ‘Ik vind het echt niet fijn als je dat om hebt. Ik wil het niet’. Toen heb ik het natuurlijk meteen afgedaan. Dat was wel een heftig moment. Dat je denkt- Dat je voelde- Dat je gewoon pijn voelt, verbonden aan iets waar ik eigenlijk heel trots op was”*. Wederom zijn oude, toegekende betekenissen en nieuwe, eigen ontwikkelde betekenissen in wisselwerking. Deze oude betekenis had echter geen negatieve invloed op G3G12, dit zag ze als eigendom van G1G1. H3G11 is een van de weinige respondenten die spreekt over het jodendom als het praktiseren van een religie. De betekenis van onveiligheid gaat enkel op in zijn religieuze perceptie van Joods zijn. H3G11 vindt evenals C3G21 dat hij geen slachtoffer is van de oorlog van zijn grootouders. Beide zijn zij kritisch naar de slachtoffer identiteit voor de derde generatie vanuit de gedachte dat zij de Holocaust niet hebben meegemaakt. Het is van hun grootouders en niet van henzelf. Hun leven is hier en nu, de enige context waarin zij zich identificeren met het Joods zijn.

Betekeningen van overlevenden als voorbeeldfiguur

Zij is wel krachtiger dan wij allemaal bij elkaar, denk ik. Dat is wel. Maar zij helpt mij dus. Zij is een soort guide eigenlijk. – G3G12

Enkele G2 en bijna alle G3 respondenten verhouden zich tot hun ouder of grootouder vanuit trots en bewondering. In de eerste plaats om wat zij hebben doorstaan met het overleven van de Holocaust. Met name G3 ziet G1 hierdoor als voorbeeldfiguur. Ook is G1 voorbeeldfiguur voor G3 in hoe zij hun leven hebben opgepakt na de oorlog. Specifiek in tijden van tegenslag keert G3 zich tot G1 als voorbeeldfiguur. De grootvader en grootmoeder¹⁴ van A3G11 hebben

¹⁴ Dit zijn de ouders van haar vaders kant en niet van A2G1, haar moeder.

Auschwitz overleefd en zijn voorbeeldfiguren voor haar in het doorstaan van extreme tegenspoed. ‘Doorgaan’ is voor A3G11 een richtinggevende waarde en krachtbron om met haar eigen tegenspoed om te gaan. *“Dat zit heel erg in mij. Doorgaan. [...] Ik heb altijd alles in mijn leven vergelijken met dat mijn opa en oma in Auschwitz zaten, wat ze daar hebben moeten doorstaan. En daar valt alles bij in het niet, gelukkig. En daar haal je kracht uit. Hoe gek dat ook klinkt. Dat is echt waar ik mijn kracht uit haal om door te gaan. Heel erg ook voor hun. Wij gaan overleven en we zullen doorgaan en jullie zijn niet voor niks door die hel gegaan”*. A3G11’s eigen ervaringen van tegenspoed zijn volgens haar in de ondertoon gevoed door het oorlogsverleden dat altijd aanwezig is. Dit maakt het oorlogsverleden een bron van kwetsbaarheid. Tegelijkertijd zijn A3G11’s grootouders een bron van veerkracht: voor hen wil ze doorgaan en uit hen put ze inspiratie dit te doen. Ook G3G12 neemt een voorbeeld aan haar grootmoeder: *“[...] ik ben ongelofelijk trots en heb ook wel de behoefte om haar te beschermen tegen van alles. Maar ik weet niet hoe. Kan niet meer. Is een beetje te laat. [...] Ik refereer wel in mijn hoofd vaak naar mijn oma. [...] dan denk ik wel, hoe zou oma dit doen. En dan denk ik o ja, die zou gewoon zeggen niet zeuren en hup en ik denk o ja, dat ga ik ook zo doen. Weet je. Oma heeft dat overleefd, dus dat is het grootste, kracht in onze familie, als je daar doorheen komt op zo’n manier. [...] Maar zij is wel krachtiger dan wij allemaal bij elkaar, denk ik. Dat is wel. Maar zij helpt mij dus. Zij is een soort guide eigenlijk”*. G3G12 is enigszins kwetsbaar in haar wil en onvermogen G1G1 te beschermen tegen het leed dat haar is aangedaan. Tegelijkertijd geeft de manier waarop haar grootmoeder met tegenspoed omgaat G3G12 inspiratie en kracht voor het omgaan met haar eigen tegenspoed. In de toon waarop G3G12 dit verteld is met name te horen hoe zwaar die trots en bewondering voor haar grootmoeder weegt. Ze verheft ze G1G1 zich boven de rest van haar familie met de metafoer van de gids, wat G1G1 in haar voorbeeldfunctie bijzonder krachtig en betekenisvol maakt.

B3G11 laat zich eveneens inspireren door de woorden van zijn grootvader: *“Mijn opa, die heeft ooit een keer tegen mij gezegd, van wat je doet, zorg dat je gelukkig bent en ik hecht daar best wel veel waarde aan dat mijn opa dat zegt, want kijk wat die vent heeft meegemaakt! Ja, daar hecht ik veel waarde aan. Ik heb dan ook best veel beslissingen die ik maak, denk ik erover na van oke, waar word ik gelukkig van?”*. Dat B1G1 de oorlog heeft meegemaakt en heeft overleefd geeft gewicht aan zijn uitspraak. Hier trekt B3G11 lering uit die richtinggevend is in zijn leven.

F3G11 kampte haar leven lang met angsten die ze toekent aan haar opvoeding door haar ouders: twee kinderen van Holocaustoverlevenden. Deze kwetsbaarheid komt onder andere tot uiting tijdens de zwangerschap van haar eerste kind. De volgende gedachten over

wat vrouwen, specifiek haar grootmoeder, konden verdragen in de oorlog, stellen F3G11 in staat veerkrachtig om te gaan met haar angst: *“Dus ik ben wel bang dat er dan iets mis is met het kind of dat ik iets verkeerd doe en dat het aan mij ligt als het niet goed is. Maar daar hou ik me ook voor dat, vrouwen in de oorlog hebben ook kinderen gekregen. Dus daar haal ik dan gek genoeg ook weer een soort van, ik weet niet, geruststelling uit. [...] Dat sommige rare gedachten je kunnen kalmeren. Dat ik denk, oma heeft de oorlog overleefd, ik kan toch wel een kind op de wereld zetten.”* De kwetsbare weerslag van de oorlog op haar ouders heeft F3G11 ervaren in haar opvoeding. Dit staat in wisselwerking met diezelfde oorlogsgeschiedenis waarin vrouwen sterk waren en dit gegeven maakt F3G11 veerkrachtig. In deze wisselwerking wordt F3G11 haar angst bemiddelt.

F2G1 ziet niet haar vader maar grootvader als voorbeeldfiguur: *“Maar hij heeft zo ongelofelijk zijn kracht ingezet om ervoor te zorgen, in de oorlog, dat, voor zover ze daar ook het geluk in hebben gehad- Want heel veel geluk heeft daar natuurlijk ook een rol gespeeld. [...] Altijd focus gehad op zijn gezin. Altijd. En die veiligheid heb ik bij hem gevoeld”*. Liefde en veiligheid als belangrijke waarden uit dit fragment komen in F2G1's hele verhaal naar voren, met name in verhouding tot haar gezin. Ze identificeert zich met haar grootvader in haar positie in haar gezin.

Het is opvallend dat F2G1 haar opa en niet haar vader als voorbeeldfiguur ziet. G2 respondenten kijken niet met dezelfde bewondering als G3 respondenten naar hun ouders. Meerdere G2 respondenten bewonderen hoe en dat hun ouders de oorlog hebben overleefd. Dit vertaalt zich niet direct in vormen *resilient vulnerability* zoals bij sommige G3 respondenten. De bewondering gaat bij vele G2 respondenten naar het overleven en het vermogen het leven op te pakken, maar reflecteert niet direct veerkracht. De opvoeding door G1 heeft sporen van kwetsbaarheid achtergelaten bij meerdere G2. Zij halen hier geen voorbeeld uit, willen hun kinderen juist anders opvoeden en willen hun kinderen behoeden voor hun eigen kwetsbaarheid. Zij keren zich in die zin tegen de kwetsbare ervaring van hun ouders in plaats van dit deel te maken van betekenissen die voor veerkracht zorgen.

Discussie

In dit hoofdstuk worden de resultaten in verbinding gebracht met literatuur uit het theoretisch kader en nieuwe literatuur die na de analyse relevant is gebleken voor dit onderzoek.

Allereerst wordt ingegaan op hoe het verstrijken van tijd van belang is in de processen van existentiële betekenisgeving. Daarna wordt ingegaan op Joods zijn en hoe de Nederlandse context van invloed is op de betekenissen van Joods zijn. Vervolgens wordt ingegaan op *belonging* als belangrijk concept uit de resultaten waarin ook de culturele context wordt meegenomen.

Tijd

Tijd is van grote invloed gebleken in de processen van existentiële betekenisgeving voor alle drie de generaties. Voor G1 is de Holocaust als ervaring uit het verleden altijd aanwezig in het heden. Volgens Kellermann (2018) leren we uit deze beleving van Holocaustoverlevenden dat tijd niet alle wonden heelt, maar ze wel minder pijnlijk kan maken. Zoals C1G1 zegt, is hetgeen wat nu voor haar van betekenis is een pleister op de wonden, ofwel: afdekken doet niet verdwijnen. Uit de data blijkt dat dit mede van doen heeft met hoe men zich oriënteert in de tijd, en de mogelijkheden die het perspectief van tijd hiertoe biedt. Kellermann laat zien dat overlevenden die is staat waren zich voor lange periode op het heden te concentreren, het verleden geleidelijk achter zich konden laten. Daarnaast waren velen in staat om over tijd hun sociale identiteit te veranderen van slachtoffer als vervolgte Jood tot mondige overlevende. Degenen die konden accepteren dat zij machteloos waren in de oorlog, vergeleken met degenen die in woede en verzet bleven hangen tegen die machteloosheid, hebben minder last van dit verleden ervaren (Kellermann, 2018). Dit raakt aan de overtuigingen van G1, namelijk dat de mate van invloed die men heeft op wat hem of haar toekomt minimaal is.

Toekomstgericht en vanuit het hier en nu leven ziet G1 als het goede, en maakt G1 veerkrachtig in omgang met die minimale invloed. De meeste G1 respondenten zeggen dat naarmate de tijd verstreken is, zij beter om kunnen gaan het verleden. Ze zijn niet “[...] *blijven hangen in de ellende*”, zoals C1G1 zegt. Berusting en acceptatie lijken zich met de jaren te ontwikkelen. D1G1 ziet zichzelf als: “*Gewone vrouw die het een en ander heb gemaakt, die echt een rugzakje heb*”. Het verleden lijkt minder van betekenis tegenover de betekenis van hetgeen in het hier en nu. G1G1: “*Dat je op zo’n manier je hele familie kwijtraakt, dat is- Nee. En je kunt er natuurlijk- Het is al zo ontzettend lang geleden en ik heb*

zo 'n mooi leven eigenlijk daarna opgebouwd". Hierin klinkt bij G1G1, en andere G1 respondenten, dat de herinnering aan het verleden hen aanzet in het heden te leven en hier zin te zoeken. Dit raakt aan Alma's (2020) uitspraak: "Vanuit wat achter ons ligt, geeft de verbeelding richting aan ons verlangen naar zin en zet aan tot een naar voren gerichte levensverkenning die ons weer kan verbinden met een geheel" (p.182). Zoals H1G1 zegt: "*De levenden gaan toch voor de doden*". In de levenden vindt H1G1 een naar voren gerichte levenshouding en verbinding met een groter geheel. Deze bevindingen bij G1 komen overeen met Eland's (et al., 1990) onderzoek waaruit bleek dat overlevenden in de loop van de jaren meer innerlijke rust vergaard hebben (p.20).

Eland's bevinding dat G2 nakomelingen naarmate zij ouder werden meer compensatiefactoren in de omgeving vonden, is ook terug te zien in de resultaten. Die compensatiefactoren bekrachtigden hen om los van hun ouders een eigen weg te gaan (p.20). De grootste compensatiefactor die naar voren is gekomen is het eigen gezin. De focus verschoof van zorgen voor hun ouders naar zorgen voor het eigen gezin. Dit sluit aan bij Shmotkin's (et al., 2019) bevinding waaruit blijkt dat de fysieke scheiding van G1 en G2 door het verlaten van hun ouderlijk huis en het hebben van een eigen gezin, een vernieuwde, minder intense nabijheid bewerkstelligde. Loskomen van het ouderlijk gezin gaf volgens G2 respondenten meer ruimte tot zelfontwikkeling. Dit komt overeen met Kellermann's (2019) bevinding vanuit het levenslopperspectief, dat oudere G2 nakomelingen een meer stabiele persoonlijkheid hebben ontwikkeld in vergelijking tot hun jongere zelf. Hoe meer afstand in jaren overlevenden verwijderd raakte van de Holocaust als gebeurtenis, en G2 nakomelingen verwijderd raakte van deze gebeurtenis in jaren en fysiek verwijderd raakte van hun ouders, hoe minder kwetsbaarheid zij ervaren. Nieuwe betekenisvolle gebeurtenissen in hun leven, zoals (klein)kinderen krijgen, dierbaren verliezen of ziek worden, zette de Holocaust als gebeurtenis op afstand in het hier en nu. Het werd achtergrondmuziek in plaats van de solo in het muziekstuk.

Bij G3 lijkt onder de jongere respondenten de achtergrondmuziek steeds zachter te worden. Hoe verder zij in tijd verwijderd raken van de Holocaust als gebeurtenis, hoe minder kwetsbaarheid zij ervaren en des te meer *resilient* zij om kunnen gaan met mogelijke last van de Holocaust. Dit komt terug in Kahane-Nissenbaum's (2011) onderzoek, waarin ze stelt dat G3 mogelijk meer persoonlijke onafhankelijkheid ontwikkelt naarmate zij in tijdsperspectief verder afstaan van de Holocaust als traumatiserende gebeurtenis (p.26). Dit zou ook verklaren waarom de oudere G3 respondenten meer kwetsbaarheid lijken te ervaren. Deze kwetsbaarheid komt met name naar voren in de opvoeding van G2 waar zij in hun latere leven

last van hebben ervaren. Mogelijk heeft G2 die eerder kinderen heeft gekregen deze last sterker overgedragen in hun opvoeding aan G3, dan G2 die zich verder heeft onttrokken van hun ouders en verder tot ontwikkeling zijn gekomen in een meer onafhankelijke context in relatie tot anderen.

De afstand tot de Holocaust in tijd lijkt het proces van betekenisgeving ten goede te komen voor alle respondenten. De afstand wordt enerzijds vergroot omdat het steeds meer op afstand staat in de eigen levensloop en in het levensverhaal, en anderzijds doordat de Holocaust als gebeurtenis in de geschiedenis steeds verder weg komt te staan. *Resilient vulnerability* als proces van existentiële betekenisgeving lijkt bij de verschillende thema's vaak tot stand te komen daar waar een of beide vormen van afstand gelden. Bij G3 lijkt de afstand soms zelfs zo groot dat er geen sporen *resilient vulnerability* te ontdekken zijn, omdat bepaalde thema's niet (meer) van grote betekenis lijken te zijn, zoals Duitsers, Duitsland en Israël. Wat de afstand in tijd G3 respondenten vooral lijkt op te leveren, is dat zij vanuit grote veerkracht positieve betekenis toekennen aan het Holocaustverleden. Zoals uit onderzoek van Kahane-Nissenbaum (2011) blijkt creëert G3 een *legacy* omtrent het Holocaust verleden vanuit de kracht en trots in relatie tot G1 die de Holocaust overleefd hebben (p.41). Bij G3 respondenten uit dit onderzoek komt deze *legacy* van trots en kracht terug in de betekenissen die hun grootouders voor hen hebben als voorbeeldfiguur. Ook bewonderen zij hun grootouders voor het oppakken van het leven na de Holocaust. Zij keren zich in gedachte tot G1 wanneer zij tegenspoed ontmoeten: wat zou mijn grootouder doen? De 'gids' metafoor van C3G12, lijkt te gelden voor meerdere G3. Dit speelt echter meer onder de jongere G3. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de oudere G3 die eerder in het leven van G1 en G2 kwamen, meer bewust hebben meegekregen hoe G1 en G2 worstelde met het Holocaustverleden. Zoals Eland (et al., 1990) stelt hebben overlevenden in de loop der jaren over meer innerlijke rust verworven (p.20). G2 respondenten vonden naarmate zij ouder werden compensatiefactoren in de omgeving, waardoor zij zich gesteund voelden om hun eigen weg te gaan met een bepaalde afstand tot hun ouders. G3 die later geboren is zou door deze veranderingen bij G1 en G2 minder gemerkt kunnen hebben van de last die zij ervaren van het Holocaustverleden dan oudere G3.

Joods zijn

Voor veel G1 respondenten betekent Joods zijn in de Nederlandse context dreiging, gevaar en onveiligheid. Deze betekenissen zijn te herleiden naar het oorlogsverleden. G1 wordt *resilient vulnerable* in het proces waarin de Joodse identiteit, en daarmee betekenissen uit het verleden, op afstand wordt gezet. Dit doet G1 vanuit de overtuiging dat men niets meer aan het verleden kan veranderen daarom, en vanuit het hier en nu met het oog op de toekomst dient te leven. Dit doen G1 respondenten ook door zich niet actief met Joods zijn bezig te houden. Afstand nemen van de kwetsbare identiteit hielp sommige overlevenden om te gaan met de negatieve gevolgen van de oorlog (Kellermann, 2018). Deze afstand tot de Joodse identiteit hebben ook veel G2 respondenten ervaren. Zij hebben van huis uit weinig of geen ervaring met Joodse cultuur in dagelijkse, traditionele of religieuze zin. Er werd juist impliciet en expliciet benadrukt te zwijgen over het Joods zijn en dit niet te tonen aan de buitenwereld. Vanuit deze nadruk zijn betekenissen van dreiging en onveiligheid op G2 overgedragen. G2 had hierdoor weinig kaders vanuit huis om zich op een positieve wijze te identificeren met Joods zijn. Respondenten benoemen zich vaak ‘anders’ gevoeld te hebben in relatie tot de buitenwereld. Dit gevoel en het gebrek aan kaders kan verstaan worden door de extreme uitroeiing van Joden in Nederland. In Nederland was, in vergelijking tot Israël waar mensen dichtbij hun lotgenoten leefden die de gebroken verhalen konden begrijpen, de Joodse cultuur vernietigd en was er geen context om over oorlogservaringen te praten (Leydesdorff, 2004, p.122). Samen met een aantal Oost-Europese landen was Nederland triest koploper in het aantal omgebrachte Joden (Van IJzendoorn, 2002, p.6). Van de 140.000 Joden in Nederland hebben 25.000 Joden de Holocaust overleefd, en is gedeelte al snel geëmigreerd (Eland et al., 1990, p.8). Zowel het gezin als de samenleving boden weinig tot geen identificatiekaders waar vanuit G2 respondenten zich konden verhouden tot het Joods zijn en hier eigen betekenis aan konden geven. Dit proces van eigen betekenisgeving hebben velen van hen doorlopen in een zoektocht naar wat het Joods zijn voor hen betekent.

Deze zoektocht ging voor B2G1 en F2G1 gepaard met metaforen waarin de ervaring van desoriëntatie geduid kan worden. B2G1 zegt dat dit is alsof ze op twee ijsrotsen staat die uiteendrijven en waar ze tussen dreigt te vallen. F2G1 spreekt over ontworteld zijn. Na het besef dat men iets mist spreekt men van desoriëntatie (Ahmed, 2006, p.6), zoals desoriëntatie in het Joods zijn door het gebrek betekenis te kunnen geven aan het Joods zijn. Vanuit het besef van desoriëntatie kan men zich oriënteren. De desoriëntatie van de respondenten is te begrijpen vanuit het gebrek herkenbaarheid van het fenomeen ‘Joods zijn’ binnen de sociale-

en culturele context. Volgens Ahmed (2006) is herkenbaarheid, hetgeen waar vanuit men zich oriënteert, voorwaardelijk aan oriëntatie. Deze herkenbaarheid is normaliter gegeven in het oriëntatiepunt. In die gegevenheid krijgt het lichaam het vermogen zich te oriënteren in de ruimte. De kwestie van oriëntatie wordt dan niet alleen hoe we onze weg vinden maar hoe we ons thuis weten in de wereld (p.7). Respondenten dienden zich eerst in een andere, Joodse context te plaatsen alvorens zij zich hierop konden oriënteren en betekenis konden geven aan Joods zijn. Zo vond F2G1 haar Joodse wortels terug in mystieke stromingen die haar leidde tot het mystieke jodendom in haar familie, vond C2G2 dit in Israël en in het jodendom als geloof, vond H2G1 dit in het Israël en in het worden van Rabbijn, en vond G2G1 dit op het theaterpodium in het maken van een stuk over haar moeders verleden waar zij zich voor het eerste echt in verdiepte. Ze moesten allemaal buiten hun eigen context stappen en opzoek gaan naar een andere, Joodse context. In deze context vonden zijn oriëntatiepunten om zich te kunnen oriënteren op het Joods zijn en hier betekenis aan te geven. Hieruit blijkt, zoals ook Kidron (et al., 2019) stelt, dat de culturele context beperkingen en mogelijkheden biedt om tot betekenis te komen. In dit onderzoek zijn mogelijkheden en beperkingen van de culturele context van groot belang gebleken om processen van *resilient vulnerability* te doorgronden.

Belonging

Bij verschillende respondenten van de alle drie de generaties, is zich thuis voelen in de Nederlandse context en in de wereld een thema. Zich thuis voelen wordt door Yuval-Davis (2011) omschreven aan de hand van het concept *belonging*: “*An emotional (or even ontological) attachment, about feeling ‘at home’*. As Hage (1997: 103) points out however *‘home is an on-going project entailing a sense of hope for the future’* ” (p.12). Het ervaren van hoop is gerelateerd aan ‘home’ als veilige ruimte (Ignatieff, 2001, in Yuval-Davis, 2011, p.12). Zonder het ervaren van een veilige ruimte is het hebben van hoop voor de toekomst en het gevoel van *belonging* ver weg. Dit blijkt uit de resultaten waarin veel respondenten zich niet veilig voelen binnen de Nederlandse context. Leven in de Nederlandse samenleving betekent ‘onveiligheid’, ‘onrust’ en ‘anders zijn’, betekenissen die verband houden met Joods zijn binnen deze context. Dit plaatsen veel respondenten, vooral G1 en G2, tegenover de plek waar zij wel *belonging* ervaren: Israël. Uit de resultaten blijkt dat dit van doen heeft met de minderheidspositie die Joden in Nederland hebben, en de meerderheidspositie die Joden in Israël hebben. Respondenten zijn daar zoals de meeste mensen, hebben het gevoel erbij te

horen, en kunnen zich identificeren binnen Joodse sociale- culturele en traditionele kaders in Israël. Vanuit een sociaalpsychologisch perspectief wordt in de literatuur de behoefte bekeken die mensen hebben zich te conformeren aan de groepen waartoe ze behoren – *belong to* – uit angst voor uitsluiting en als minderwaardig gezien te worden (Yuval-Davis, 2011, p.11). Zowel angst voor uitsluiting gebaseerd op de Holocaust, als angst voor uitsluiting in het heden gebaseerd op de antisemitische dreiging die respondenten ervaren in de huidige samenleving, spelen mee in zich onveilig en niet thuis voelen. Antisemitisme wordt door historica en hoogleraar Hedendaags Jodendom Evelien Gans (Vrij Nederland, 29 november 2003) gedefinieerd als “afkeer van en vooroordelen tegen joden *als joden*”, en is volgens haar hedendaags nog altijd aanwezig¹⁵. Dit blijkt ook uit het recent publieke debat waarin gesteld wordt dat antisemitisme in de Nederlandse samenleving er niet enkel altijd is geweest maar zelfs in toenemende mate aanwezig is¹⁶. Deze toename is ook zichtbaar op internationaal niveau stelt VN-rapporteur voor vrijheid van religie Ahmed Shaheed, volgens wie complotdenkers, met name op *social media*, Joden en zionisten verantwoord houden voor de huidige COVID-19 pandemie¹⁷. De moeite die respondenten ervaren met *belonging* en het vinden van positieve oriëntatiekaders voor Joods zijn in de Nederlandse samenleving, houdt duidelijk verband met de toenemende mate van hedendaags antisemitisme.

Voor enkele G2 maar vooral G3 respondenten, wederom met name jongere G3 respondenten, is de angst voor uitsluiting en gezien worden als minderwaardig niet sterk aanwezig. Er is bij hen geen gebrek aan *belonging* in de Nederlandse context of grote hang naar en betekenis van Israël te vinden. Zij lijken hun aandacht niet zozeer enkel op de Joodse groep te richten, maar op andere groepen en contexten die er voor hen toe doen. Zij ervaren *belonging* binnen het gezin, vriendengroepen en werk- en opleidingscontext. Zij geven minder betekenis aan het Joods zijn vanuit negatieve betekenissen uit het verleden of aan het Joods zijn überhaupt. Ze zien en omschrijven zichzelf niet als anders, slachtoffer of overlevende. Ze vertellen niet vanuit deze perspectieven. Hieruit blijkt dat de Joodse identiteit niet op deze manieren bij hen aanwezig is. Dit verandert, in tegenstelling G2 en G3, hoe zij zichzelf zien binnen de Nederlandse samenleving en draagt bij aan de ervaring van *belonging*.

¹⁵ Gans, E. (29 november, 2003). De Joodse almacht: hedendaags antisemitisme. *Vrij Nederland*.

¹⁶ Volkskrant (26 september, 2021). *Het antisemitisme is terug van nooit weggeweest*. Geraadpleegd op 27 september 2021, van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/het-antisemitisme-is-terug-van-nooit-weggeweest~b119ae6a/?fbclid=IwAR3xzQWB0FgsaTT1P9211pHLTBZIFp0jJytTtP31gtMff0bRvGOMPiuHdE>.

¹⁷ Volkskrant (19 april, 2020). *Antisemitisme op sociale media groeit: 'Corona is de schuld van Joden en zionisten'*. Geraadpleegd op 6 oktober 2021, van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/antisemitisme-op-sociale-media-groeit-corona-is-de-schuld-van-joden-en-zionisten~b6b42528/>.

Het verschil bij jongere G3 in zich thuis weten – *belonging* – als Jood in de Nederlandse samenleving, ten opzichte oudere G3, G2 en G1, kan verklaard worden vanuit het concept van *identity narratives*. *Identity narratives* is een belangrijk aspect in het tot stand komen van *belonging* (Yuval-Davis, 2011, p.12). Volgens Yuval-Davis zijn *identity narratives* verhalen die mensen zichzelf vertellen en die anderen hen vertellen over wie ze wel en niet zijn (p.14). G1 en G2 identificeert zich, in tegenstelling tot (jongere) G3, met Joods zijn vanuit het verleden. Ze geven hier een negatieve betekenis aan, vertellen hun verhaal vanuit dit perspectief en ervaren door de samenleving als Joods gezien te worden. Het opgelegd krijgen van de Joodse identiteit vanuit de samenleving komt bij meerdere G1 en G2 terug. Hoewel *identity narratives* doorgegeven kunnen worden van generatie op generatie, is dit een selectief proces waarin de narratieven kunnen veranderen en verschuiven (Yuval-Davis, 2011, p.14). Het doorgeven van het *identity narrative* van Joods zijn is deels wel voltrokken van G1 op G2, maar lijkt veranderd te zijn naar jongere G3 toe. Dit kan met verschillende dingen te maken hebben. G1 en G2 geeft aan weinig of pas op een later moment in hun leven over de oorlog aan G3 verteld te hebben. Vaak deden zij dit om hen te beschermen voor mogelijke negatieve gevolgen van deze verhalen. Ook is de Holocaust in tijd verder af komen te staan van G3 respondenten, waardoor zij zich mogelijk niet vanuit het verleden identificeren met Joods zijn. Ook lijkt bij G3 een sterke tendens van toekomstgericht leven te zijn, de betekenissen van Joods zijn uit het verleden vormen hierdoor mogelijk niet hun Joodse identiteit. De overtuiging van zelfbeschikking van G3 kan voortkomen uit het hedendaagse idee van de ‘maakbaarheid’ van het bestaan. Hierbij wordt grote verantwoordelijkheid en vrijheid ervaren in het op eigen kracht worden wie je bent. Ook zou de eerdergenoemde *legacy* van trots waar vanuit G3 respondenten hun verhaal vertellen, een positiever *identity narrative* bij hen teweeg kunnen brengen over het Joods zijn. Al deze mogelijkheden verdienen nader onderzoek.

Reflectie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

De data van dit onderzoek is door vijf verschillende interviewers verzameld. Hoewel alle interviewers dezelfde interviewtraining hebben gehad, kan het verschil in uitvoer en ervaring met interviewen de data mogelijk beïnvloed hebben.

Vanuit het onderzoeksdoel van het onderzoeksproject zijn de respondenten bevraagd op hun ervaringen en betekenissen hiervan. Deze existentiële benadering van het onderzoeksproject komt overeen met de existentiële invalshoek van dit onderzoek. Echter is de onderzoeker van dit onderzoek niet in de gelegenheid geweest tijdens de interviews door te vragen. Ook is er geen gelegenheid geweest respondenten tijdens de analyse te contacteren voor aanvullende informatie. Hierdoor zijn besproken thema's mogelijk niet uitgediept of zijn thema's niet aan de orde gekomen die wel betrekking hebben tot de manier waarop respondenten tot *resilient vulnerability* komen. De data is echter rijk genoeg gebleken om uitspraak te doen over verschillende thema's waarbij *resilient vulnerability* naar voren komt. Dit komt mede door de thematisering van de LHC. Deze thematisering heeft directe overlap met de thema's van de eerste twee deelvragen en gaat daarnaast in op verschillende thema's die relevant zijn gebleken voor de derde deelvraag. Respondenten die op bepaalde thema's niets verteld hebben, hebben wellicht wel een verhaal omtrent deze thema's. Met name bij de G3 respondenten is bij de politieke en maatschappelijke aspecten weinig gevonden over de processen van existentiële bekentenis aangaande Duitsers, Duitsland en Israël. Anderzijds, dat G3 respondenten hier zelf niets over vernoemd hebben op de LHC of in het verdere interview, kan betekenen dat dit geen rol speelt in hun proces van betekenisgeving. Om hier uitspraak over te kunnen doen zou vervolgonderzoek zinvol zijn.

Een mogelijke moeilijkheid in het doen van onderzoek middels *life-story* interviews waarin traumatische ervaringen van respondenten uitgediept worden, is dat de interviewer overvallen kan worden door het verhaal (Klempner, 2000, p.67). Tijdens dit onderzoek is emotionele resonantie met de verhalen van de respondenten als risico- en behulpzame factor ervaren. Risico zat in over-identificatie met de verhalen van de respondenten, doordat bepaalde emoties en situaties herkenbaar waren voor de onderzoeker. Reflectie op de eigen emotie van de onderzoeker diende hierin niet enkel als techniek voor de selectieve codering, maar tevens als manier om de onderzoekskwaliteit te waarborgen. Middels reflectie op de eigen persoon tracht de onderzoeker te begrijpen hoe eigen emoties en ideeën de analyse beïnvloeden (Boeije, 2005, pp.155,156). Deze reflectie heeft met name plaatsgevonden door tussentijdse bespreking van de data met UvH-studenten die ook met deze data gewerkt

hebben. “Het bespreken van de data stimuleert het nadenken en uitwisselen van betekenissen en interpretaties van de gegevens”, aldus Boeije (p.158). Het uitwisselen van interpretaties van de interviews en specifieke fragmenten waar de eigen emotie de interpretatie van de data mogelijk zou kleuren, de blik van de onderzoeker verruimt en meer genuanceerd.

In dit onderzoek is gepoogd te laten zien hoe ervaringen van kwetsbaarheid en veerkracht in wisselwerking zijn binnen de betekenis die respondenten toekennen aan deze ervaringen. Zo komen respondenten tot *resilient vulnerability*. Verschillende bevindingen die zijn gedaan bij G1 en G2 in hun omgang met het oorlogsverleden, komen overeen met bevindingen uit eerder nationaal (Eland et al., 1990) en internationaal onderzoek (Kellermann, 2018; Kellermann, 2019). Door de culturele context nauw te betrekken in de processen van betekenisgeving, zijn de resultaten van toevoeging op eerder onderzoek waarin culturele contexten minder betrokken werden. Ook in onderzoek naar G3 zijn verschillende bevindingen uit eerder onderzoek (Kahane-Nissenbaum, 2011; Shmotkin et al., 2019) terug te vinden in dit onderzoek. De *legacy* van kracht en trots van waaruit G3 G1 ziet als voorbeeldfiguur is zo ook in dit onderzoek aan het licht gekomen. Er zou in vervolgonderzoek dieper ingegaan kunnen worden op deze *legacy* in verhouding tot G1. Hoe krijgt dit vorm ten tijde van ziekte en na het overlijden van G1? Gaat de voorbeeldfunctie ook gelden voor G2 naarmate zij ouder worden en G3 meer afstand tot hun ouders krijgt?

Met oog op de volgende vierde generatie zou het volgen van G3, zoals G2 en G1 door decennia heen gevolgd zijn, interessant kunnen zijn. Draagt G3 hun *legacy* ook over op G4 en wat betekent dit voor de mogelijke intergenerationele overdracht binnen processen van *resilient vulnerability*? Kan deze *legacy* een nieuw en positief *identity narrative* van de Joodse identiteit verankeren bij G4 en in de Joodse gemeenschap, tegenover de kwetsbare identiteit van anders zijn, en onveiligheid die aanwezig is bij G1, G2 en oudere G3? Het is namelijk voor een groot deel binnen deze kwetsbare identiteit dat respondenten de last benoemen die ze ervaren aan het hedendaags antisemitisme. De vraag hoe een mogelijk nieuw en positief *identity narrative* zich verhoudt tot het hedendaags antisemitisme, zou onderzocht kunnen worden in vervolgonderzoek. Hierbij zou het vanuit het existentiële perspectief interessant kunnen zijn te kijken tot wanneer negatieve betekenissen die kleven aan de Joodse identiteit, invloed hebben op de processen van betekenisgeving van Joodse nakomelingen. Vanuit het culturele perspectief zou het interessant kunnen zijn te kijken naar hoe veranderingen in de Nederlandse samenleving processen van betekenisgeving voor G3 en G4 beïnvloeden.

Conclusie

In dit onderzoek is de interactie bekeken tussen ervaringen van *vulnerability* en *resilience*, die tot uiting komen in de narratieven van Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen. In deze interactie zijn betekenissen blootgelegd die respondenten aan deze ervaringen toekennen. Deze betekenissen bemiddelen de ervaringen van *resilience* en *vulnerability* tot een verweven geheel dat de respondenten *resilient vulnerable* maakt. De hoofdvraag van dit onderzoek: *hoe wordt resilient vulnerability als proces van existentiële betekenis zichtbaar in de narratieven van Joods-Nederlandse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen?* wordt hieronder beantwoord.

Resilient vulnerability is op verschillende levensdomeinen, waaronder politiek-maatschappelijk, religieus-levensbeschouwelijk en familie, zichtbaar geworden. Binnen deze domeinen zijn thema's ontdekt die van betekenis zijn voor respondenten vanuit verschillende ervaringen van *resilience* en *vulnerability*.

G1 heeft tijdens de oorlog kwetsbare ervaringen opgedaan in relatie tot Duitsland en Duitsers. In het leven na de oorlog, en bij een enkeling tijdens de oorlog, hebben ontmoetingen met Duitsers ervoor gezorgd dat zij anders zijn gaan kijken naar Duitsers. Deze ontmoetingen hebben veerkracht teweeggebracht doordat die ontmoetingen in relatie tot de kwetsbare ervaring uit het verleden overwinning betekenen. G2 is tot een soortgelijk proces van betekenisgeving gekomen. Echter hebben zij niet zelf kwetsbare ervaringen vanuit de oorlog, maar wel de overdracht hiervan geïnternaliseerd. Voor sommige G2 heeft de ontmoeting met Duitsers betekenissen van overwinning en vergeving opgeleverd waar vanuit zij zich *resilient vulnerable* konden verhouden tot Duitsers en Duitsland.

Ook het land Israël blijkt van grote betekenis voor enkele G1 en meerdere G2 respondenten en roept gevoelens op van *belonging*, erbij horen en veiligheid. Dit wordt geplaatst tegenover wat het betekent om Joods te zijn in de Nederlandse samenleving: bedreigd, onveilig en anders. Veel G2 respondenten hebben gezocht of zijn zoekende naar wat Joods zijn voor henzelf betekent, los van de betekenissen uit het verleden die zij vanuit de verhalen van hun ouders hebben overgenomen. Dit levert eigen, nieuwe betekenissen op waar vanuit zij zich veerkrachtig verhouden tot de kwetsbare ervaring Joods te zijn in Nederland. Een wat meer ambivalente houding naar Israël is gevonden bij enkele G3 respondenten, die niet zo'n verbondenheid op existentieel niveau met het land ervaren en kritisch zijn op de politiek die Israël bedrijft.

G1 heeft de overtuiging vanuit het hier en nu en met hun blik op de toekomst te leven. Deze overtuiging staat continu in wisselwerking met de overtuiging dat men minimale invloed heeft op wat hem/haar toekomt in het leven. Tijdens de oorlog ervoeren zij namelijk weinig invloed op hun leven. Hieruit kwam de overtuiging voort dat vooruitkijken en toekomstgericht leven de manier is om om te gaan met het verleden. G2 lijkt in beide overtuigingen in de voetsporen van hun ouders te treden. Echter voelen zij ook de verantwoordelijkheid om het leven mooier te maken voor hun ouders, ze willen iets stellen tegenover de pijn en het kwaad dat hen is aangedaan. Deze drukkende verantwoordelijkheid maakt dat, in hun poging ten volste te leven in hier en nu, ervaringen van *vulnerability* tot stand komen. Het gevoel van niet mogen falen en iets substantieels moeten bijdragen wordt als een last ervaren. Tegelijkertijd zorgt het verstrijken van de tijd ervoor dat G2 steeds verder fysiek en emotioneel verwijderd raakt van hun ouders. In dit proces van zelfstandig en volwassen worden, komt G2 meer los van deze kwetsbaarheid en komt er ruimte voor ervaringen van *resilience*. Deze ervaringen doen zij, maar eigenlijk alle respondenten, op in het deel uitmaken van hun familie.

Zowel het krijgen van een eigen gezin, als het voorzetten van de familielijn is voor G1 en G2 van grote betekenis. Het eigen gezin betekent een thuis, een plek waar ze mogen zijn en waar ze onlosmakelijk deel van uitmaken. Binnen de context van het gezin krijgen zij een betekenisvolle rol, dit komt met name bij de vrouwen naar voren in de rol van moeder. Ondanks de poging om de Joden uit te roeien, bestaan zij allen nog en bestaan voort. Dit gegeven betreft een enorme ervaring van veerkracht. Echter brengt het gezin tegelijkertijd ook kwetsbaarheid teweeg. Het gezin is het grootste goed, het belangrijkste oriëntatiepunt en de veiligste plek voor respondenten. De angst dat er iets gebeurt met het gezin is groot, het leven naar deze angst is een valkuil. Het gezin en de familie betekent 'alles', en is hiermee zowel de grootste bron van veerkracht als kwetsbaarheid waarbinnen respondenten tot *resilient vulnerability* komen.

Hoewel de familie ook het meeste van betekenis is in het leven van G3, ervaren met name de jongere G3 respondenten (in de twintig zonder kinderen) minder kwetsbaarheid in relatie tot hun familie. Hun grootouders zijn hun voorbeeldfiguur, de gids waar zij zich in gedachte op beroepen in tijden van tegenspoed. Hoewel zij *resilience* halen uit het idee om de wereld een betere en mooie plek te maken voor G1, ervaren zij niet de drukkende verantwoordelijkheid hierin te moeten slagen zoals G2. Ook blijven betekenissen in de politieke en maatschappelijke levensdomeinen bij G3 vrijwel uit. G3 respondenten zijn zoekend in wat het Joods zijn voor hen betekent, maar hebben minder last van de

overgedragen ervaringen van de oorlog die kwetsbaarheid in relatie tot de Joods identiteit teweegbrengt. Jongere G3 respondenten lijken zich in grote lijnen anders te verhouden tot hun grootouders en het Holocaustverleden dan G2 en oudere G3.

De invloed van- en oriëntatie op tijd en ruimte, belangrijke elementen binnen van culturele context, lijken voor G3 respondenten andere betekenissen en processen van betekenisgeving in relatie tot het Holocaustverleden teweeg te brengen dan voor G2. De beperkingen en mogelijkheden die schuilen in de culturele context zijn cruciaal in de processen van betekenisgeving. Hieronder wordt het verloop van tijd verstaan die ook de tijdsgeest veranderd, en de identiteiten en groepen waar respondenten zich toe kunnen verhouden in de samenleving. Het vestrijken van de tijd heeft de Holocaust op een bepaalde afstand gezet tot G3. G3 kent de Holocaust voornamelijk door verhalen van hun ouders en grootouders. Echter hebben veel G1 en G2 respondenten hun kinderen en kleinkinderen in bescherming genomen door niet (veel) te vertellen over hun ervaring met de Holocaust. Hierdoor is de overdracht door verhalen met betrekking tot kwetsbare ervaringen mogelijk beperkt, voorkomen of in ieder geval minder impactvol geweest. Dit is goed te zien in het verschil bij jongere en oudere G3. Oudere G3 respondenten die eerder geboren zijn, leven dichterbij het Holocaustverleden van hun grootouders en bij de kwetsbaarheid die hun ouders hebben ervaren van dit verleden. Ook zitten zij dicht in de tijd bij de Holocaust als gebeurtenis in de collectieve narratieven en geschiedenis van Nederland. Zij lijken door deze nauwere betrokkenheid op de Holocaust als gebeurtenis, meer kwetsbaarheid te ervaren van het Holocaustverleden dan de jongere G3. Ook oriënteren oudere G3 zich met name vanuit kwetsbare kaders op Joods zijn. Joden als minderheidsgroep in Nederland, met de zwarte geschiedenis die zij hier kennen, hebben weinig positieve kaders van waaruit ze zich kunnen oriënteren op hun identiteit. Onderdeel hiervan is het ervaren van angst voor antisemitische uitingen en uitsluiting binnen de Nederlandse samenleving, die sterk aanwezig is bij sommige oudere G3, G2 en G1 respondenten. Deze angstige positie wordt ervaren als kwetsbaar en als een negatief identificatiekader binnen de Nederlandse samenleving. Dit in vergelijking tot Israël waar Joden zich als meerderheidsgroep vanuit verschillende positieve kaders op hun Joodse identiteit kunnen oriënteren. Zo is Joods zijn sterker en positiever verankerd in de structuur van de Israëliëse cultuur en samenleving.

Uit de processen van betekenisgeving is gebleken dat de culturele context met eigen oriëntatiepunten in tijd en ruimte van grote invloed is, en zowel mogelijkheden als beperkingen geeft in het komen tot *resilient vulnerability*. Met het oog op komende generaties van Holocaust nakomelingen en nakomelingen van andere minderheidsgroepen met oorlogs- en genocideverledens, is vervolgonderzoek naar *resilient vulnerability* binnen specifieke culturele contexten van belang. Meer kennis hiervan kan slachtoffers van trauma ondersteunen in processen van betekenisgeving. Ook kan deze kennis ondersteunend zijn voor professionals, waaronder humanistisch geestelijk verzorgers, die ondersteuning bieden op het gebied van betekenisgeving. Zowel de mogelijkheden als de beperkingen die de culturele context oplegt aan de processen van betekenisgeving, dienen onderzocht te worden en betrokken te worden in de begeleiding. Dit is zeker van belang gezien de culturele context van oorlogs- en genocidevluchtelingen uit niet Westerse landen sterk kan verschillen van de Westerse context. Ook dient begeleiding zowel kwetsbare als veerkrachtige ervaringen te betrekken in ondersteuning van betekenisgevingsprocessen, omdat juist in deze interactie betekenis tot stand komt. Er dient gewaakt te worden enkel op kwetsbaarheid of veerkracht in te gaan, of de mens vanuit één van deze perspectieven te bekijken. Hiervoor zouden humanistisch geestelijk verzorgers gebruik kunnen maken van de narratieve en levenslijn methode, die de hele levenslijn betreft in het begeleidingsgesprek. Binnen de traditie van humanistische begeleiding bij zin- en betekenisgeving dient de mens immers in zijn hele wezen aangesproken te worden. Zo draagt dit masteronderzoek eraan bij dat mensen op de Via Dolorosa – lijdensweg – die zij doorgaan in hun leven, vanuit de complexe samenhang tussen kracht en kwetsbaarheid tot betekenis kunnen komen. In het komen tot betekenis schuilt de kracht van de Via Dolorosa.

Literatuur

- Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology. Orientations, objects, others*. London: SAGE Publications.
- Alma, H. (2020). *Het verlangen naar zin. De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Utrecht: Ten Have.
- Altmaier, E. M. (2017). Introduction: Meaning and Connection After Trauma. In E. M. Altmaier (Ed.). *Reconstructing Meaning After Trauma. Theory, Research, and Practice* (pp.xi-xvi). New York: Elsevier.
- Bar-On, D., Eland, J., Kleber, R. J., Krell, R., Moore, Y., Sagi, A., Soriano, E., Suedfeld, P., Van der Velden, P. G., & Van IJzendoorn, M. H. (1998). Multigenerational perspective on coping with the Holocaust experience: An attachment perspective for understanding the developmental sequelae of trauma across generations. *International Journal of Behavioral Development*, 22, 315–338.
- Braga L. L., Mello, M. F., & Fiks, J. P. (2012). *Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors*. Geraadpleegd op 14 april 2021, van <https://bmcp psychiatry.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-244X-12-134>.
- Békés, V., Perry, J. C., & Starrs, C. J. (2020). Coping Action Patterns in Trauma and Other Autobiographic Narratives in Holocaust survivors: A Mixed-Methods Study, *Journal of Aggression Maltreatment & Trauma*. DOI:10.1080/10926771.2020.1853296.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in Kwalitatief Onderzoek*. Amsterdam: Boom Lemma.
- Butler, J. (2005). *Giving an account of oneself*. New York: Fordham University Press.
- Eatough, V., & Smith, J. A. (2008). Interpretative phenomenological analysis. In C., Willig & W. Stainton-Rogers (Eds.). *The SAGE Handbook of Qualitative Research in Psychology* (pp.179-194). London - Thousand Oaks - New Delhi: Sage Publications.
- Eland, J., Van der Velden, P.G., Kleber, R.J., & Steinmetz, C.H.D. (1990). *Twee generaties Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar de gezinsachtergronden en psychisch functioneren*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning*. Boston: Beacon Press.
- Gersons, B P. R., & Olf, M. (2005). *Behandelingsstrategieën bij posttraumatische stressstoornissen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Hareven, T. K. (1994). Aging and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, 20, 437-461.

- Hartog, I., Scherer-Rath, M., Kruizinga, R., Netjes, J., Henriques, J., Nieuwkerk, P., ... & van Laarhoven, H. (2020). Narrative meaning making and integration: Toward a better understanding of the way falling ill influences quality of life. *Journal of health psychology, 25*(6), 738-754.
- Herman, J. (1992). *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld – van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
- Herrman, H., Stewart, D. E., Diaz-Granados, N., Berger, L. E., Jackson, B., & Yuen, T. (2011). What is resilience? *The Canadian Journal of Psychiatry, 56*(5), 258-265.
- Jacobs, G. (2001). *De paradox van kracht en kwetsbaarheid. Empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk* [PhD]. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Kahane-Nissenbaum, M. C. (2011). *Exploring intergenerational transmission of trauma in third generation Holocaust survivors* [Dissertations]. Geraadpleegd op 13 april 2021, van https://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/16.
- Kellermann, N. (2019). *Past, present and future perspectives of Holocaust trauma transmission*. Researchgate. DOI: 10.13140/RG.2.2.23926.65607.
- Kellermann, N. (2018). The Search for Biomarkers of Holocaust Trauma. *Journal of Traumatic Stress Disorder & Treatment 7*(1). Geraadpleegd op 29 april 2021, van https://www.scitechnol.com/peer-review/the-search-for-biomarkers-of-holocaust-trauma-BAzN.php?article_id=7493.
- Kenyon, G. M. (2000). Chapter 1: Philosophical foundations of existential meaning. In G. T. Reker & K. Chamberlain (Eds.). *Exploring existential meaning: Optimizing human development across the life span* (pp.7-22). Thousand Oaks: Sage.
- Kidron, C.A., Kotliar, D.M., & Kirmayer, L.J. (2019). Transmitted trauma as badge of honor: Phenomenological accounts of Holocaust descendant resilient vulnerability. *Social Science & Medicine, 239*, 1-8.
- Kleber, R. J. (2014). Worden psychotrauma's overgedragen op de volgende generatie? Inzichten uit wetenschappelijke literatuur en empirisch onderzoek. In T. Mooren & E. Captain (Eds). *Family, generations and war. Historical, psychological and artistic views* (pp.118-143). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Klempner, M. (2000). Navigating Life Review Interviews with Survivors of Trauma. *The Oral History Review, 27*(2), 67-83. Oxford University Press.
- Knockaert, V., Van de Vijver, G., & Geerardyn, F. (2003). The intergenerational transmission of the holocaust trauma: the legacy of an impossible memory. *The Letter, 23*, 1-22.

- Leydesdorff, S. (2004). *De mensen en de woorden*. Amsterdam: Meulenhoff.
- McAdams, D. P., & Jones, B. P. (2017). Chapter 1: Making Meaning in the Wake of Trauma: Resilience and Redemption. In E. M. Altmaier (Ed.). *Reconstructing Meaning After Trauma. Theory, Research, and Practice* (pp.3-14). New York: Elsevier.
- Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)* [PhD]. Amsterdam: Amsterdam Institute for Humanities Research.
- Neimeyer, R. A. (2006). Re-storying loss: fostering growth in the posttraumatic narrative. In L. G. Calhoun, & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice* (pp.60-80). New York: Taylor & Francis.
- Olick, J. K. (2016). The poverty of resilience: On memory, meaning, and well-being. *Memory Studies*, 9(3), 315-324.
- Provitolo, D., & Reghezza-Zitt, M. (2016). Chapter 2: Resilience and Vulnerability: From Opposition Towards a Continuum. In M. Reghezza-Zitt & S. Rufat (Eds.). *Resilience Imperative Uncertainty, Risks and Disasters* (pp.29-46). London: Iste Press & Elsevier.
- Qi, W., Gevonden, M., & Shalev, A., (2016). Prevention of Post-Traumatic Stress Disorder After Trauma: Current Evidence and Future Directions. *Current Psychiatry Reports*, 18(20). DOI 10.1007/s11920-015-0655-0.
- Reghezza-Zitt, M., Lhomme, S., & Provitolo, D. (2016). Chapter 1: Defining Resilience: When the Concept Resists. In M, Reghezza-Zitt & S, Rufat (Eds.). *Resilience Imperative Uncertainty, Risks and Disasters* (pp.1-24). London: Iste Press & Elsevier.
- Riessman-Kohler, C. (2000). Analysis of personal narratives. In J.F. Gubrium & J.A. Holstein (Eds.). (2001) *Handbook of Interviewing*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Seely M. D., E. A. Holman., & Cohen-Silver, R. (2010). Whatever Does Not Kill Us: Cumulative Lifetime Adversity, Vulnerability, and Resilience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(6), 1025-1041. DOI:10.1037/a0021344.
- Schauer, M., Jongedijk, R., & Kaiser, E. (2014). Narratieve Exposure Therapie voor kinderen en families. Het integreren van herinneringen aan trauma, oorlog en geweld. In T. Mooren & E. Captain (Eds). *Family, generations and war. Historical, psychological and artistic views* (pp.80-97). Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- Schuhmann, C. (2016). In dialoog over “goed leven”: De morele lading van veerkracht. *De Helling*, 1.
- Schuhmann, C., & Van der Geugten, W. (2017). Believable Visions of the Good: An

- exploration of the Role of Pastoral Counselors in Promoting Resilience. *Pastoral Psychology*, 66(4), 524-536.
- Shmotkin, D. (PhD), Shrira, A. (PhD), Goldberg, S. C. (MA), & Palgi, Y. (PhD). (2011). Resilience and Vulnerability Among Aging Holocaust Survivors and Their Families: An Intergenerational Overview. *Journal of Intergenerational Relationships*, 9(1), 7-21. DOI: 10.1080/15350770.2011.544202.
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2008). Chapter 4: Interpretative phenomenological analysis. In Smith J. A. (Red.). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods* (pp. 53-80). London - Thousand Oaks - New Delhi: Sage Publications.
- Tammes, P. (2007). Survival of Jews during the Holocaust: the importance of different types of social resources. *International Journal of Epidemiology*, 36, 330–335. DOI:10.1093/ije/dym006.
- Ten Kate, L., & Poorthuis, M. (2017). *25 eeuwen theologie: teksten/toelichtingen*. Amsterdam. Boom.
- Van IJzendoorn, M. H. (2002). *Drie generaties Holocaust?* Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Van Praag, J. P. (1997). Raadswerk. In P. Derkx & B. Glasenbeek (red.), J.P. van Praag, vader van het moderne Nederlandse Humanisme. *De Tijdstroom*, 168-181.
- Van Praag, J. P. (1953). *Geestelijke verzorging op Humanistische grondslag*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Walsh, F. (2003). Crisis, trauma and challenge: A relational resilience approach for healing, transformation and growth. *Smith College Studies in Social Work*, 74(1), 49-71.
- Webb, N. B. (2004). *Mass Trauma and Violence: Helping Families and Children Cope*. The Guilford Press.
- Yuval-Davis, N. (2011). *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations*. London: Sage Publications.

Bijlage 1 – Codeerschema's

De codeerbomen op verschillende thema's zijn hieronder weergegeven.

Show codes in group **Erkenning**

Name	▲	Grounded
○ ◇ Erkenning - bestaansrecht		37
○ ◇ Erkenning - geld		28
○ ◇ Erkenning - oorlogsmisdaden bestraffen		1
○ ◇ Erkenning - voor intergenerationeel effect		22

Show codes in group **Identiteit**

Name	▲	Grounded
○ ◇ G3 - Interesse Holocaust		12
○ ◇ Identiteit - anders zijn		52
○ ◇ Identiteit - (nederlands) Joods		39
○ ◇ Identiteit - kwetsbaarheid - joods zijn		91
○ ◇ Identiteit - veerkracht - joods zijn		64
○ ◇ Identiteit - zionist		8
○ ◇ Kamp bezoeken		16

Show codes in group **Kwetsbaarheid**

Name	▲	Grounded
○ ◇ Kamp bezoeken		16
○ ◇ Kwetsbaarheid - object - voorwerp medieren		31
○ ◇ Kwetsbaarheid - (over)bezorgd		34
○ ◇ Kwetsbaarheid - conformeren G2		20
○ ◇ kwetsbaarheid - depressieve ondertoon		4
○ ◇ Kwetsbaarheid - Duitsers		18
○ ◇ Kwetsbaarheid - gezin/familie		152
○ ◇ Kwetsbaarheid - kracht van G1 moeten evenaren		7
○ ◇ Kwetsbaarheid - kwetsbaarheid van G1/G2 tegemoetkomen		61
○ ◇ Kwetsbaarheid - levensgebeurtenis (los van oorlog)		41
○ ◇ Kwetsbaarheid - levenslang meedragen		54
○ ◇ Kwetsbaarheid - onbegrip voor lijden		5
○ ◇ Kwetsbaarheid - overgedragen~		100
○ ◇ Kwetsbaarheid - psychische behandeling		34
○ ◇ Kwetsbaarheid - schaamte psychische klachten		10
○ ◇ Kwetsbaarheid - schuldgevoel		10
○ ◇ Kwetsbaarheid - te veel inleven		6

Show codes in group **Politiek/Maatschappelijk**

Name	▲	Grounded
☐ Afkeer slachtofferschap		8
☐ Amsterdam angst		7
☐ Belang van gelijkheid	█	38
☐ Bewijsstukken		4
☐ Israel - kwetsbare verbinding		10
☐ Israel - veerkrachtige verbinding	█	32
☐ P/M - antisemitisme		17
☐ P/M - belang H voor oorlog/genocide slachtoffers nu	█	22
☐ p/m - erkenning - relatie belangrijke mensen		7
☐ P/M - gevaarlijk klimaat nu bevestigd gevaar	█	24
☐ P/M - herdenking	█	41
☐ P/M - klimaat in oorlog		4
☐ P/M - klimaat na de oorlog	█	31
☐ P/M - klimaat psyche na de oorlog	█	20
☐ P/M - kritiek op medisch/psychisch tendens		4
☐ P/M - kwetsbaarheid, onrecht voor Joden	█	26
☐ P/M - racisme samenlevingbreed	█	25
☐ Veilig en onveilig op woonplek als jood	█	26

Show codes in group **Veerkracht**

Name	▲	Grounded
☐ Veerkracht - anderen helpen		16
☐ Veerkracht - belang gezin/nakomelingen	█	121
☐ Veerkracht - belangrijke persoon	█	116
☐ Veerkracht - dieren		2
☐ Veerkracht - Duitsers		11
☐ Veerkracht - familieverhaal doorgeven		4
☐ Veerkracht - G1, impact overleven/verhaal hebben		12
☐ Veerkracht - innerlijke kracht	█	59
☐ Veerkracht - overgedragen positief	█	26
☐ Veerkracht - schrijven (van je af)		3
☐ Veerkracht - status in kamp		2
☐ Veerkracht - status ontleneren aan overleven		13
☐ Veerkracht - tijdsverloop/toekomstperspectief	█	26
☐ Veerkracht - trots (bereikt in leven)	█	88
☐ Veerkracht - verbondenheid G2		6
☐ Veerkracht - verleden G1 compenseren		7
☐ Veerkracht - yoga, lichaamscontact		1
☐ Veerkracht object - object/taal medieren~	█	54

Show codes in group **Religie/Levensbeschouwing**

	Name	▲	Grounded
☐	◇ R/S - bovennatuurlijk signaal		14
☐	◇ R/S - joodse rituelen/traditie		49
☐	◇ R/S - niet religieus		28
☐	◇ R/S - spirituele reis		22
☐	◇ R/S - veerkracht - overtuiging		141

Bijlage 2 – Transgenerational Trauma Transmission and Resilience Study of the Holocaust

Transgenerational Trauma Transmission and Resilience Study of the Holocaust

Set-up Qualitative study

Interdisciplinaire onderzoeksgroep: Dr. Carmen Schuhmann (Geestelijke begeleiding), Dr. Nicole Immler (historica/oral history), Dr. Wander van der Vaart (methodoloog), student onderzoekers

Aim

The aim of the study is to describe and analyse (*existential*) *resilience* – processes of preserving or recovering a sense of meaning in life in the context of adversity – of Holocaust survivors, their children and grandchildren. The aim of this three-generation qualitative interview-study is to gain insight in the phenomenon of resilience, by establishing inter-individual and inter-generational differences and similarities. This qualitative study is embedded in a larger project, a medical and quantitative study, whose aim is to gain insight in connections between physical, psychological and existential aspects of resilience.

Questions we examine:

In the interviews, the aim is to collect narratives of respondents' quests for a good life/for meaning in life in relation to the Holocaust. To that end, respondents will be invited to tell stories about their lives. Questions that are addressed are: What challenges did/do people meet with in their lives? How does the Holocaust resonate in these challenges? How have they dealt with these challenges? What gave/gives them strength? What ideas of a good life have people developed over time? What do they see as the purpose of their lives? How have challenges affected their ideas of a good life and their sense of purpose and meaning? This will deliver new knowledge about what existential resilience means across generations in relation to the Holocaust.

Method

- Interviews (using an interview instrument based on Life History Calendar (LHC) and narrative questioning) with 9 three-generation families: 27 respondents (9 times 3 members from 3 generations within one family);

- Thematic and narrative analyses of the interviews focusing on processes searching for (struggling with, preserving, recovering or failing to recover) meaning in life in relation to the Holocaust and the role of resilience therein;
- Making photographs from objects symbolizing the respondents' relation with the Holocaust (in order to integrate the symbolic/ritual aspect of meaning-making).

IMPORTANT: wat wij te weten willen komen (in achterhoofd houden tijdens interview)

-waar halen joodse mensen hun weerbaarheid/veerkracht vandaan?

-hoe belangrijk is 'zin ervaren' in hun leven of 'erkenning' in deze context?

-welke betekenis geven zij aan het zijn van de 2e of 3e generatie Holocaustoverlevenden?

Bijlage 3 – Interviewguide, methode en topiclist

INTERVIEWGUIDE

(Interviews verlopen in 3 fasen + afsluiting. **Blauw: voorbeeldformuleringen – alleen startvraag voorgeschreven formulering**)

Fase 1

1a Interviewer introduceert zichzelf en onderzoek (op een manier die rapport creëert):

Ik ben onderzoeker aan de Universiteit voor Humanistiek, een universiteit waar we benieuwd zijn naar mensen en hun ervaringen; hoe mensen in het leven staan, wat ze zinvol en waardevol vinden, hoe mensen omgaan met verschillende – mooie en moeilijke - levenservaringen en wat mensen weerbaar maakt.

In dit onderzoek willen wij graag uw verhaal horen, en met name welke rol de Holocaust in uw leven speelt. Hoe werkt de Holocaust door in uw leven? Hoe kleurt het verleden hoe u in het leven staat en het leven ervaart?

We noemen in de intro expliciet de Holocaust; in het vervolg van het interview niet te veel op de term hameren – beter spreken over ‘het verleden’.

1b Startvraag:

Startvraag:

Dit onderzoek gaat over hoe de Holocaust ervaring verschillende generaties heeft beïnvloed. Wij zijn benieuwd: Zou u mij willen vertellen op welk manier de Holocaust in uw leven relevant is en een rol speelt?

(respondent laten ‘uitvertellen’ – methode Wengraf, niet doorvragen alleen vraag herhalen indien nodig, evt. in iets andere formulering: “zijn er nog meer gebeurtenissen/momenten waarop u merkte dat/waarbij de Holocaust in uw leven relevant is en een rol speelt?”).

(vooral 1^e generatie: niet ‘blijven hangen’ in oorlogservaringen, we willen weten hoe die doorwerken).

Fase 2

2a Inventariseren belangrijke life events in relatie tot Holocaust m.b.v. LHC:

U heeft nu al best wat verteld. Om dit beter te kunnen plaatsen zou ik graag met u een plaatje willen maken. Daarvoor gebruiken wij de LHC.

Dat is een onderzoeksmethode om verschillende thema’s die mensen voor zichzelf belangrijk vinden overzichtelijk in kaart te brengen.

Hier staan al enkele thema’s zoals familie, relaties of werk. Vanuit uw verhaal komen zeker nog andere bij. We willen graag weten welke events u hierin belangrijk vindt om uw levensloop beter te begrijpen.

(Uitleg LHC)

Invullen LHC, in principe door respondent.

Missen er nog belangrijke gebeurtenissen?

Laten we kijken of we dit tijdens het gesprek nog verder kunnen invullen.

1. Als u zo naar uw leven kijkt, wat waren dan de momenten waarop het verleden echt een rol begon te spelen?
2. Wat ziet u als belangrijke gebeurtenissen en wendingen in uw leven? **Probes:** Wat waren belangrijke of erg emotionele momenten voor u? Zijn er dingen waarvan u zegt: daar heb ik het best moeilijk mee?

In eerste instantie: de respondent volgen in waar die mee komt. Ook als de respondent niet teruggrijpt op het vertelde bij 1b.

Op een gegeven moment: als opvallende gebeurtenissen uit verhaal 1b missen, vragen of die in de LHC een plek hebben.

- *Het kan zijn dat hier al 'rich narratives' rond belangrijke worden verteld; dat is prima!*
- *Wanneer lang wordt doorgedaan op een thema zonder dat duidelijk is wat de link met de Holocaust is: 'Nu ben ik terwijl u dit vertelt benieuwd: we starten met de vraag hoe de Holocaust doorwerkt in uw leven en u vertelt veel hierover, hoe ziet u dat verband?' oid.*

2b Narratieven ('thick'/rich descriptions, Geertz) over search for meaning in life genereren rond life events en ihb challenges

Samen kijkend naar LHC: *Welke gebeurtenissen springen er echt uit voor u/vindt u het meest opvallend als u hiernaar kijkt?*

a. Hoe kijkt u nu naar deze gebeurtenis?

Probes:

Denkt u nog wel eens/vaak aan deze gebeurtenis? Wat denkt/voelt u dan?

Wat betekent dat nu voor u, nu u erop terugkijkt?

Kunt u zich een moment herinneren waarop u anders naar deze gebeurtenis bent gaan kijken? (narratieve vraag)

b. Welke betekenis heeft deze gebeurtenis voor uw verdere leven?

Probes BIJ POSITIEVE WENDING:

Wat heeft het u gebracht? Wat neemt u daaruit mee?

Probes BIJ UITDAGING/NEGATIEVE WENDING:

Hoe bent u deze uitdaging aangegaan/hiermee omgegaan?

Valt er volgens u iets te leren uit deze ervaringen? Wat?

c. Als sprake is/likt van existential resilience

Probes BIJ TERUGVEREN NA NEGATIEVE WENDING:

Herinnert u zich een moment dat u merkte dat u verder kon/het weer de moeite waard vond/het leven weer ok vond? (narratieve vraag)

Wat maakte dat u verder kon?

Wat gaf u **moed** om verder te gaan?

Wat gaf u **kracht** om verder te gaan? (naar het levensbeschouwelijke aspect vragen)?

Wie hebben u daarbij **ondersteund**?

Kunt u zich een moment/situatie (momenten/situaties) herinneren waarin u zich gesteund voelde? (*narratieve vraag*)

Als wij het over wendingen hebben in u leven, welke rol speelt voor u **erkenning**? Is dat belangrijk geweest? Wat betekent erkenning voor u? Erkenning van wie en op welk manier? Of is iets anders veel belangrijker?

Navragen als zij zelf niets noemen:

Zijn maatregelen die de overheid heeft genomen betekenisvol voor u?

Hebben de WUV (erkenning van trauma via een pensioen in de 70ies) of Maror (compensatie gelden in 2000 voor materiele verliezen) iets voor u of de familie betekend?

Maakten zij een verschil? Op welke manier? Is geld belangrijk? Of: wat kan geld in deze context betekenen?

Hoe belangrijk is de erkenning van de omgeving (gezin, buurt)?

Voelt u zich erkend?

Fase 3

Samenvattend, om de domeinen weer bij elkaar te brengen:

Als u zo naar dit overzicht kijkt, hoe **zou u uzelf als persoon beschrijven**?

Evt (als geen/weinig reactie): hoe zouden anderen u beschrijven?

Hoe staat u in het leven?

Wat is het allerbelangrijkste voor u in het leven/wat is het meest waardevolle in het leven volgens u/wat drijft u in het leven?

Afsluiting

Waarom doet u mee met het onderzoek?

Dit onderzoek gaat over trauma en veerkracht: wat is uw associatie daarmee, wat intrigeerde u daaraan?

Doorvragen op trauma of PTSD om te zien hoe zij tegenover deze termen en studies staan en daar misschien iets anders tegenover willen plaatsen.

(Link to the broader project)

Gezondheid: Er is ook een medisch gedeelte van dit onderzoek, doet u daar ook aan mee?

Hebt u klachten? Bent u in behandeling geweest met betrekking tot het Holocaust-verleden?
Heeft het geholpen?

Wat verwacht u van dit nieuwe onderzoek?

(Evtl., als het 'past') Hoe was het voor u om hierover te vertellen?

Don't forget

- Opnemen met opnameapparaat UvH, eigen telefoon als back-up ook aanzetten;
- Formulier Letter-of-consent invullen met handtekening;
- Foto van LHC;
- Foto van object dat symbolisch is voor verleden;
- Visitekaart geven van ons/UvH met naam en mobiel van de interviewer en coördinator daarbij;
- Data op server UvH deponeren en daarna wissen van apparatuur.

Take Care: Mogelijke problemen tijdens het interviewen

- *Als de respondent niet gaat vertellen*

Wanneer dat in fase 1 is; sneller doorgaan naar fase 2.

Vragen of er een object (fotoboek, andere tastbare herinnering, symbolisch object) is dat gerelateerd is aan de Holocaust/de doorwerking van de Holocaust in het leven, vragen naar de verhalen die daarmee zijn verbonden.

- *Als de respondent blijft bij het vertellen/herhalen van alleen bepaalde ervaringen (oorlogsherinneringen bijv.)*

Terugleiden naar: en waar heeft dat daarna in uw verdere leven een rol gespeeld?

APPENDIX 1 Over de methode

Gebruik Life History Calendar (LHC)

Waarom LHC?

Om overzicht te krijgen over waar in het leven de Holocaust doorwerkt: de 'life domains' en daarbinnen life events detecteren die volgens respondenten gekleurd zijn door de Holocaust. (Voordelen: a) 'vergeten' domeinen komen in beeld, overzicht over 'hele leven'; b) het procesmatige van resilience komt in beeld, focus blijft niet bij challenges alleen maar juist ook op processen daarna; verhoudingen worden zichtbaarder; c) visuele representatie.)

Keuzes ontwerp LHC:

Selectie op substantive themas (deels van ons, zij kunnen thema's bijvoegen); time unit (turningpoints); reference period hele leven.

Domeinen:

-**Familie:** generatie verhouding (de 'andere 2' generaties ieder een eigen domein → **'neutraal' invullen via bijv. 'woonsituatie' – met wie woonde je onder 1 dak**), relaties. Overdracht van het verleden? Op welke manier? (Systematiek uit de literatuur: emoties opleggen/druk uitoefenen/te grote verwachtingspatronen, (te) beschermd opgevoed, te hecht familie of het tegendeel, gebrek aan vertrouwen in de omgeving, etc.), de biologische /epigenetica studies die er zijn en waar mensen naar verwijzen, zich identificeren of distantiëren

-**Community:** vriendenkring Joods of niet, deel van de Joods Gemeente, welk positie

-**Beroep:** passie, doel

-**Levensbeschouwing:** religie, spiritualiteit

-welke **andere terreinen** zijn voor u leven meest belangrijk? Hobby, NGOs, Community work etc

-**Gezondheid:** alleen als zij er zelf over beginnen, anders pas op het eind van het interview dit vragen

BNIM (Biographic-Narrative Interpretive Method, Wengraf)

Waarom BNIM?

Gericht op genereren van narratieven dicht op de ervaring ipv argumentaties, algemeenheden. Volgens bijv. Taylor en Walker beschrijven mensen existentiële/morele processen op narratieve wijze: narratieven laten iets van die processen zien.

We richten ons op de existentiële dimensie en verwachten dat narratieven iets laten zien van existentiële en morele oriëntaties van mensen (hoe staan ze in het leven en welke noties van 'goed leven' spelen impliciet of expliciet een rol).

BNIM ultrakort

BNIM begint met het stellen van een vast narratieve startvraag: Zou u mij willen vertellen...

Er worden geen nieuwe vragen gesteld (de vraag mag wel worden herhaald); de respondent wordt (voornamelijk non-verbaal) ondersteund bij het vertellen van zijn verhaal.

De volgende fase bestaat uit het stellen van vragen rond kerngebeurtenissen uit het oorspronkelijke verhaal. Wengraf spreekt van ‘narrative-pointed questions’; vragen die gericht zijn op het genereren van narratieven rond de kerngebeurtenissen: ‘kunt u me vertellen hoe...’; ‘herinnert u zich een moment waarop...’; ‘kunt u vertellen hoe dat gebeurde...’; ‘herinnert u zich nog meer momenten waarop...’; ‘herinnert u zich nog andere gebeurtenissen dat...’.

APPENDIX 2 Short guide interviewguide – topic list

FASE 1

1a Introductie interviewer van zichzelf en het onderzoek (op een manier die rapport creëert)

1b Startvraag

Dit onderzoek gaat over hoe de Holocaust ervaring verschillende generaties heeft beïnvloed. Wij zijn benieuwd: Zou u mij willen vertellen op welk manier de Holocaust in uw leven relevant is en een rol speelt?

(Wengraf: alleen vraag herhalen met kleine variaties)

FASE 2

2a Inventariseren belangrijke life events in relatie tot Holocaust m.b.v. LHC

- *Doel LHC: ‘plaatje maken van het vertelde’ met behulp van LHC*
- *Uitleg LHC*
- *Vragen naar belangrijke gebeurtenissen/wendingen in het leven – intekenen in LHC*
- *Op welke momenten begon het verleden echt een rol te spelen?*
- *Belangrijke gebeurtenissen en wendingen (life events & turning points)?*

2b Narratieven (‘thick’/rich descriptions, Geertz) genereren over search for meaning in life rond life events en ihb challenges

- *Welke gebeurtenissen springen eruit?*
- *Wat is de betekenis van de gebeurtenis NU?*
- *Wat is de betekenis van de gebeurtenis voor de rest van het leven?*
- *Bij positieve wendingen: wat neemt respondent eruit mee?*
- *Bij negatieve wending/uitdaging: kon respondent verder?*
- *Bij veerkracht na uitdaging: Krachtbronnen, ondersteuning, betekenis van erkenning.*

FASE 3

3a Samenvattend: wat zegt dit alles over respondent als persoon

- *Hoe zou u uzelf beschrijven (anderen u beschrijven)*

- *Wat zegt dit over hoe u in het leven staat (global beliefs/worldview)?*
- *Wat is voor u het allerbelangrijkste in het leven (global goals/purpose)?*

AFSLUITING

- *Hoezo doet u mee met dit onderzoek?*
- *Uw visie op trauma/resilience?*
- *Doet u ook mee met medische gedeelte onderzoek (heeft u klachten, bent u behandeld, heeft het geholpen, wat verwacht u van onderzoek)*